

The Presence of the Medes in the Central Regions of Mesopotamia based on Babylonian Sources and the Archaeological Data from Tell Gubba

Kazem Mollazadeh¹

1. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and architecture Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Email: mollazadeh@basu.ac.ir

Article Info

Abstract

Pp: 187-212

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
16 March 2025

Revised:
26 June 2025

Accepted:
23 July 2025

Published online:
22 December 2025

Keywords:
Medes Kingdom,
Medean Archaeology,
Tell Gubba, Medean
Architecture, Tell
al-Dim.

The Median Kingdom was a significant and influential period in the political and cultural history of Iran. Despite this, unfortunately, there is limited historical and archaeological data available, and there are fundamental ambiguities regarding various aspects of its existence, including historical geography and archaeological. One of the major challenges is the type of structure and geographical extent of the Median Kingdom. Did the Medes establish a great kingdom and settle in the conquered regions, particularly in the former territory of Assyria, spreading their cultural traditions in the area and leaving behind legacies? Or was their presence temporary and merely political and military? This research, relying on historical and archaeological sources and examining unpublished documents from the Iraqi Ministry of Antiquities, explores the presence of the Medes in the central regions of Mesopotamia, using analytical-historical methods and descriptive-analytical methods to provide evidence and documents that demonstrate the presence of the Medes in the areas discussed. According to Babylonian sources, the Medes not only had a strong military presence in northeastern Iraq and northern Syria, but they also appeared in the central regions of Mesopotamia and posed security threats to Babylon, to the extent that Babylon prepared extensive defensive fortifications to protect its northern borders and its capital. Archaeological data indicates that the presence of the Medes in northern and central Mesopotamia was accompanied by settlements and artifacts, the remnants of which have been identified in the regions of Erbil, Sulaymaniyah, Rania, and Diyala. Among these, the mound of Gubba in the Diyala region is particularly significant due to its location in the southern areas near the borders of Babylon and its distinctive architecture and cultural materials. Despite the second-level designation of this site being attributed to the Achaemenid period, research data indicates that this settlement was established after the fall of Assyria, featuring different styles and materials, with modifications occurring during the Achaemenid period. The findings of this research, while confirming the attribution of this settlement and its cultural traditions to the Medes, demonstrate the presence and expansion of the Median Kingdom in the central regions of Mesopotamia.

Cite this The Author(s): Mollazadeh, K., (2025). "The Presence of the Medes in the Central Regions of Mesopotamia based on Babylonian Sources and the Archaeological Data from Tell Gubba". *Journal of Archaeological Studies*, 18(1): 187-212. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2025.392062.143341>

Publisher: University of Tehran.

Copyright © 2026 The Authors. Published by University of Tehran.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Homepage of this Article: https://jarcs.ut.ac.ir/article_106326.html?lang=en

1. Introduction

The Median kingdom represents an important and influential period in the political and cultural history of Iran. Despite this, the historical and archaeological data are minimal, and there are fundamental ambiguities regarding various aspects of this kingdom. One significant challenge is the structure and political extent of the Medes, especially in the period following the fall of Assyria. A review of Babylonian texts, as well as data uncovered from the site of Gubba in the Hamrin region of Iraq, provides a new perspective on the geographical expansion and power of the Median kingdom and can create a suitable context for understanding the relations between the Medes and Babylonia in the mid-sixth century BCE, the role of the Medes in the fall of Babylon, and the presence of Median architectural traditions and cultural materials in the Mesopotamia. In light of this importance, the current research has been conducted. The research methodology incorporates historical-analytical data in the historical section and descriptive-analytical data in the archaeological section, with data collection tools being library resources and, to a limited extent, fieldwork.

2. Research Background

There has not been significant research conducted regarding the expansion and presence of the Medes in northeastern and central Iraq. On the other hand, due to the lack of focus on this specific historical period, the relatively brief existence of the Median kingdom in these areas, and the political confrontation of the former regime of Iraq towards this historical period, which consciously disregards it, and attributes several specific Median Settlement remains to the Achaemenid period, the available data is limited. The Hamrin region was first investigated by the Oriental Institute of the University of Chicago (Adams, 1965). In 1977, in connection with regional studies for the construction of the Diyala Dam, a Japanese archaeological team led by Hideo Fujii excavated the Tell Gubba site and published the results in 1981 (Fujii, 1981). Unfortunately, the architectural data and the artifacts discovered from the second layer of the site have not been fully published. In Iran, Michael Roof was the first to mention the Median identity of this site (Roaf, 2008). Since then, despite a brief reference, no focused research on this topic has been conducted.

3. The presence of the Medes in central Iraq

The presence of the Medes in Iraq is confirmed at least through historical sources and limited archaeological evidence.

3-1. Study of Babylonian Sources

Unfortunately, Babylonian sources provide very little information from the fall of Assyria to the rise of Cyrus the Achaemenid (Jursa, 2003: 169-171). It seems that after the fall of Assyria, contrary to the expectations of the king of Babylon, the Medes remained in significant parts of the territory taken from Assyria and later expanded their domain into the central regions of Mesopotamia to the detriment of Babylon (Weisshauer and Novotny, 2020: 152-153 and 187).

Babylonian sources reference the presence of the Medes in central regions. The first reference pertains to the annals of Nabonidus, which mention the attack of the Gutians on the temple of the goddess Anunitu in Sippar-Anunitu and its plundering (Weiershäuser and Novotny, 2020: 64). The next reference relates to the construction of fortifications and defensive walls between the two rivers, Tigris and Euphrates, to counter the Medes (Novotny and Weiershäuser, 2024: 129 and 130). The account in Babylonian sources regarding the fall of the Median kingdom to Cyrus also indirectly suggests Babylon's animosity towards the Medes (*ibid*: 147 and 152-153). Babylonian inscriptions on the fall and capture of Babylon also illustrate the significant role and presence of the Medes (Weiershäuser and Novotny, 2020: 26-27).

3-2. Study of Archaeological Data: Tell Gubba

Tell Gubba is located in Diyala Province, Iraq, 5 kilometers upstream from the confluence of the Diyala and Narin rivers, and 12 kilometers west of the city of Saadiya (Fig. 1). The dimensions of the site are 80 × 85 meters, with a height reaching 8 meters (Fig. 3). Excavations at this site have revealed 7 layers of settlement, with the second layer being the focus of this research (Fuji, 1981: 141).

The second settlement level of Tell Gubba has been formed by leveling the area and creating a platform-like foundation (*ibid*: 150-151). Excavations of Layer II uncovered a large, solid brick structure with a nearly square plan consisting of rectangular interior rooms and an enclosing wall, constructed with mud bricks measuring 47 × 25 × 10 centimeters and mud mortar (Fig. 4).

The central building, measuring 16 meters in length and 15.5 meters in width, has surrounding walls approximately 2.5 meters thick. The structure features an entrance that provides access to a corridor and three elongated, narrow spaces. The floors of all rooms were covered with a thick layer of gravel, and the walls were coated with clay plaster. The ceiling condition of the rooms is unclear; however, arched ceilings are the most probable option (*ibid*: 151). Given the thickness of the walls and the internal layout, which primarily served functional purposes, there may be a second floor. The eastern and northern façades of the building, which have better preservation, were constructed with buttresses and recesses, featuring arrow slits about 20 centimeters wide (*ibid*). The angular buttresses of the building are interconnected and take on a tower-like appearance, distinguishing them from examples at Tepe Nush-I Jan and Ulug Depe, while showing closer affinities to those at Tell al-Dim Raniya and Achaemenid specimens.

Surrounding the central building, at a distance of 5 meters, there is a wall 3 meters thick and measuring 32 × 32 meters overall, which has been constructed similarly to the central structure (*ibid*: 150-151). A 5-meter-wide corridor existed between the wall and the central building, comparable to the uncovered structure at Ulug Depe.

In front of the entrance to the wall, a brick structure resembling a platform has been identified, which protrudes from the main building. In a subsequent period, a wall was erected in front of it for reinforcement, built with mud bricks measuring 33 × 33 × 10 centimeters. The orientation and varying mud brick sizes of the wall suggest a possible Achaemenid affiliation.

3-2-1. Pottery and Discovered Objects

Unfortunately, the discovered cultural materials have not been fully published. This study aimed to extract and present the maximum available information by referring to excavation documents from archaeological centers in Iraq. Based on published sources and examined documents, a significant number of pottery (Figs. 5,7) different from Assyrian and Achaemenid types, twelve iron and bronze objects (Fig. 8), several figurines and clay seals (Fig. 9), two stone stamped seals, several stone tools and beads (Fig. 10), and several bone spatulas (Fig. 11) were obtained from the second level.

4. Conclusion

Despite Babylonian attempts to ignore the Median kingdom, there is evidence of a powerful Median presence in Mesopotamia, as well as tensions and military conflicts with Babylon. The inability of the Babylonians to expel the Medes from the region is indirectly reflected in Babylonian inscriptions, and the construction of strong and extensive defensive installations by the Babylonians serves as further evidence of this claim. In such circumstances, it is natural that the Medes would also have established settlements there. Tell Gubba, with its unique location, could be one of these settlements. The architectural features of the second level of the site link it to the Median architecture of the Iranian plateau. Contrary to the dating proposed by Fujii, evidence suggests that only part of the annexes, including the surrounding wall of the terrace, which was constructed using standardized Achaemenid mud bricks, pertains to the Achaemenid period, while the original settlement likely belongs to the final decades of the Median kingdom (580 to 550 BC). Unfortunately, no significant cultural artifacts have been recovered from the original settlement, and what has been found appears to relate to a secondary occupation that developed after the central building was abandoned and perhaps after a fire. The cultural materials recovered, along with the architectural similarities, confirm the Median nature of the settlement. Additional supportive evidence obtained from Tell al-Dim in Raniya (Hassan al-Takrity, 1960), as well as the tomb of Qizqapan in the Sulaymaniyah region, indicates that the Medes had a long-term presence in the area and had partially replaced Assyrian architectural and cultural traditions with their own.

Acknowledgments

Here, I would like to express my deepest gratitude to Mr. Ali Salman and Abboud Haitham, senior experts at the Iraqi Ministry of Culture, Tourism and Antiquities, for making available the image of the documents of the Tell Gubba objects and sending the report and existing documents of the Japanese delegation's excavations in Iraq, as well as to Dr. Ahmad Kohzad, archaeologist and Faculty member of the Department of Archaeology, University of Sulaymaniyah, Iraq, for sending information about the Tell al-Dim in Raniya.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest while adhering to publication ethics in referencing.

حضور مادی‌ها در مناطق مرکزی میان‌رودان براساس منابع بابلی و داده‌های باستان‌شناسی تل‌گبه

کاظم ملازاده^۱

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.
ریانامه: mollazadeh@basu.ac.ir

چکیده	تاریخچه مقاله
<p>دوره پادشاهی مادها دوره‌ای مهم و تأثیرگذار در حیات سیاسی و فرهنگی ایران است. باوجود این، متأسفانه داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی اندکی در دسترس بوده و ابهامات اساسی در ارتباط با جنبه‌های مختلف وجودی آن، ازجمله جغرافیای تاریخی و باستان‌شناسی وجود دارد. یکی از چالش‌های مهم، نوع ساختار و گستره جغرافیایی پادشاهی ماد، به‌ویژه در مقطع بعد از سقوط آشور است. آیا مادی‌ها پادشاهی بزرگی شکل دادند و در مناطق تصرف شده، به‌ویژه قلمرو سابق آشور استقرار یافته و سنت‌های فرهنگی خود را در منطقه گسترش داده و آثاری برجای گذاشتند و یا این‌که حضور آن‌ها موقت و صرفاً سیاسی و نظامی بود؟ برای پاسخ به این پرسش، مطالعات هدفمند در مناطق مورد بحث و بازمینی داده‌ها ضرورت دارد. پژوهش حاضر با تکیه بر منابع تاریخی و باستان‌شناسی و بررسی اسناد و مدارک منتشر نشده وزارت آثار باستانی عراق، به بررسی حضور ماد در مناطق مرکزی میان‌رودان پرداخته و به روش تحلیلی-تاریخی (در بخش تاریخی) و نیز توصیفی-تحلیلی (در بخش باستان‌شناسی) توانسته با ارائه شواهد و مدارک، حضور مادی‌ها در مناطق مورد بحث را نشان دهد. براساس منابع بابلی مادی‌ها نه تنها در شمال شرق عراق و شمال سوریه حضور نظامی قدرتمندی داشتند، بلکه در مناطق مرکزی میان‌رودان هم حضور پیدا کرده و تهدیدات امنیتی برای بابل ایجاد کرده بودند، به‌گونه‌ای که بابل برای حفظ مرزهای شمالی و پایتخت، استحکامات دفاعی گسترده‌ای تدارک دیده بود. داده‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد حضور مادی‌ها در شمال و مرکز میان‌رودان همراه با استقرارها و آثاری بوده که بقایای آن در مناطق اربیل، سلیمانیه، رانیه و دیاله شناسایی شده است. در این میان تل‌گبه در منطقه دیاله به دلیل قرار داشتن در مناطق جنوبی و کنار مرزهای بابل و هم‌چنین برخورداری از معماری و مواد فرهنگی شاخص، اهمیت ویژه دارد. باوجود انتساب طبقه دوم این محوطه به دوره هخامنشی، داده‌های پژوهش نشان می‌دهد این استقرار بعد از سقوط آشور، با سبک و مصالح متفاوت شکل گرفته و در دوره هخامنشی تغییراتی در آن انجام گرفته است. نتایج پژوهش ضمن تأیید انتساب این استقرار و سنت‌های فرهنگی آن به مادی‌ها، حضور و گسترش پادشاهی ماد را در مناطق مرکزی میان‌رودان نشان می‌دهد.</p>	<p>صص: ۱۸۷-۲۱۲ نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژگان: پادشاهی ماد، باستان‌شناسی ماد، تل گبه، معماری ماد، تل ال‌دیم.</p>

ارجاع به مقاله: ملازاده، کاظم، (۱۴۰۴). «حضور مادی‌ها در مناطق مرکزی میان‌رودان براساس منابع بابلی و داده‌های باستان‌شناسی تل‌گبه». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۸(۱): <https://doi.org/10.22059/jarcs.2025.392062.143341>

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. © ۱۴۰۴. ناشر این مقاله، دانشگاه تهران است.
این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

۱. مقدمه

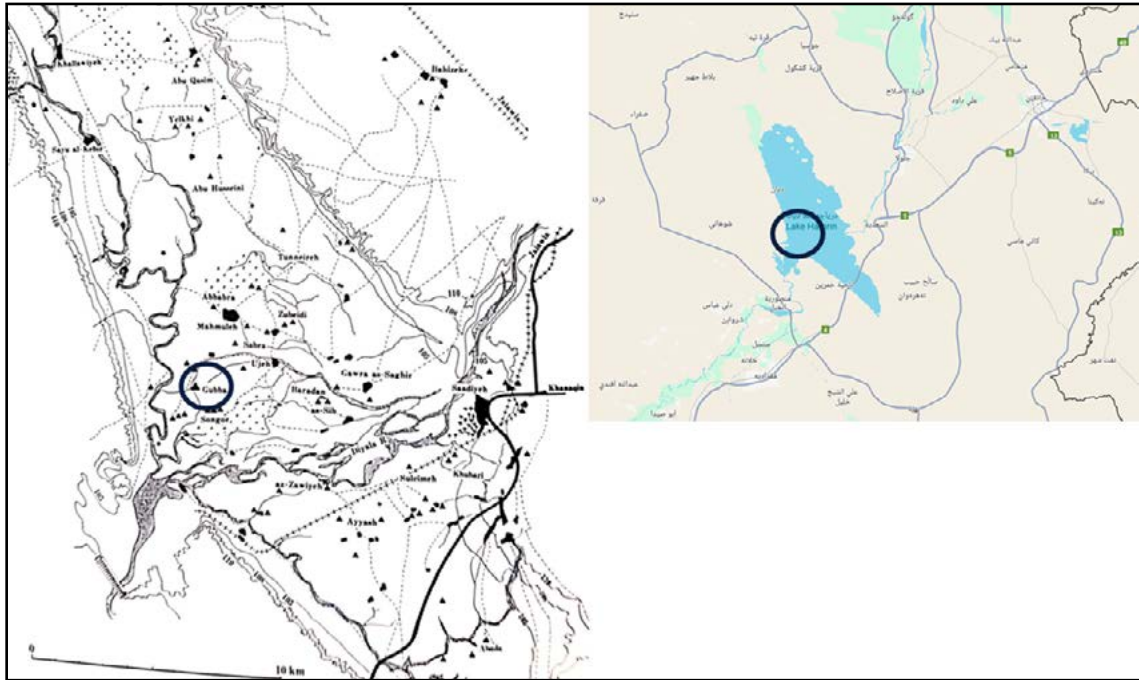
دوره ماد باوجود محدودیت زمانی، دوره‌ای مهم، پرتحول و تأثیرگذار در حیات سیاسی و فرهنگی ایران بوده است. برپایی اولین دولت ایرانی‌زبان، نقش تعیین‌کننده در سقوط امپراتوری بزرگ و استعمارگر آشور و شکل‌دهی سیاسی و نظامی امپراتوری هخامنشی و تداوم این امپراتوری، نقش غیرقابل انکار در فرهنگ و آئین‌های دوره هخامنشی و معماری این دوره، ازجمله مواردی است که در ارتباط با این دوره تاریخی می‌توان به آن اشاره کرد. با این وجود اهمیت این دوره و تشخیص آن، متأسفانه داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی در دسترس، بسیار اندک بوده و به هیچ‌وجه در شأن آن نیست و از این رو ابهامات اصلی در ارتباط با جنبه‌های مختلف وجودی پادشاهی ماد، ازجمله: تاریخ سیاسی، جغرافیای تاریخی، خط، زبان، مذهب، هنر، آئین‌های تدفینی و غیره وجود دارد.

پرسش پژوهش: یکی از چالش‌های بسیار مهم، نوع ساختار و گستره سیاسی پادشاهی ماد، به‌ویژه مقطع بعد از سقوط آشور است. این‌که بعد از نابودی دشمن بزرگ خود آشور، بر سرزمین خود بازگشته و زندگی قبایلی خود را در پیش گرفتند و یا این‌که با تکامل و گسترش ساختار سیاسی، پادشاهی بزرگی را در گستره جغرافیایی وسیع، شکل دادند و زمینه‌ساز امپراتوری هخامنشی شدند؟ آیا مادی‌ها در مناطق تصرف شده، استقرار پیدا کرده و با استفاده از سنت معماری خود محوطه‌ها و آثاری شکل دادند یا این‌که حضور آن‌ها موقت بوده و آثار معماری و مواد فرهنگی قابل شناسایی از خود برجای نگذاشتند؟ بی‌شک داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی که بتواند روشنگر دوره گسترش این پادشاهی در فراسوی مرزهای فلات ایران باشد، بسیار ارزشمند خواهد بود. بازبینی متون بابلی و هم‌چنین داده‌های مکشوفه از محوطه تل گبه در منطقه حمیرین و مناطق مرکزی عراق، ضمن ارائه تصویر جدیدی از گسترش جغرافیایی و قدرت پادشاهی ماد فراتر از شمال شرق عراق و شمال سوریه، می‌تواند زمینه مناسبی برای درک روابط ماد و بابل در اواسط قرن شش پیش از میلاد و نقش مهم مادی‌ها در سقوط بابل، حضور سنت معماری و مواد فرهنگی مادی در سرزمین میان‌رودان فراهم آورد. باتوجه به این مهم، پژوهش حاضر طراحی و به انجام رسیده است.

روش پژوهش: روش پژوهش در بخش داده‌های تاریخی-تاریخی-تحلیلی و در بخش باستان‌شناسی توصیفی-تحلیلی و ابزار گردآوری داده‌ها و اطلاعات کتابخانه‌ای و به‌صورت محدود میدانی است. متأسفانه منابع بابلی به‌دلایلی که اشاره خواهد شد، در ارتباط با پادشاهی ماد و مادی‌ها به‌غیر از موارد موردی و خاص اطلاعات چندانی ارائه نکرده‌اند. داده‌های باستان‌شناسی مبنی بر حضور مادی‌ها به‌دلیل ارتباط آن با فرهنگ ایران و اقوام کرد، توسط رژیم بعثی عراق نادیده گرفته شده و یا در حاشیه و محدود به آن پرداخته شده است، ازجمله مهم‌ترین محوطه‌های کاوش شده که معرف استقرار دوره ماد است، تل گبه است؛ باوجود اهمیت بسیار محوطه، متأسفانه به‌دلیل این‌که کاوش حدود ۴۵ سال پیش انجام شده (۱۹۷۷-۱۹۸۰ م.) و ماهیت نجات‌بخشی داشته و سه محوطه سونگور (Songor) را هم شامل می‌شده، فاقد ثبت و ضبط دقیق و با جزئیات علمی از استقرار موردنظر است و حجم اختصاص یافته به آن در گزارش‌هایی نیز، بیش از چند صفحه نیست. مدارک و اسناد وزارت فرهنگ و آثار باستانی عراق نیز باوجود برخی داده‌های ارزشمند، فاقد هر نوع اطلاعات بیشتر و جزئیات علمی دیگر است. سرپرست علمی کاوش‌های محوطه نیز بعد از انتشار نتایج اولیه در قالب کتاب سه‌زبانه، مطالعات خود را ادامه نداده و پژوهشگران دیگر نیز باتوجه به از میان رفتن محوطه و استقرارها کار او را پی‌نگرفتند. باتوجه به این موارد، پژوهش در ارتباط با استقرار مادی محوطه با سختی‌های زیادی همراه بوده است؛ با این حال پژوهش حاضر با استفاده توأمان از داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی و تحلیل علمی آن‌ها توانسته تصویری روشنگر از یک مقطع حیاتی و پرابهام از حیات سیاسی ماد و نیز و منطقه‌ای با اهمیت استراتژیک در نزدیکی مرزهای بابل ارائه کند.

۲. موقعیت جغرافیایی

منطقه مرکزی میان‌رودان، به‌ویژه حوضه دپاله که در این پژوهش هدف اصلی است (شکل ۱)، از نظر زیست‌محیطی، سابقه غنی فرهنگی، در حدفاصل شمال و جنوب میان‌رودان و نیز حضور کانال مهم ارتباطی فلات ایران، ناحیه‌ای مهم، تأثیرگذار و استراتژیک بوده و در نزدیکی مراکز استقراری است که به مدت چند هزار سال محل استقرار مرکزیت سیاسی، فرهنگی و اقتصادی میان‌رودان بوده است. منطقه مورد پژوهش حتی امروزه نیز منطقه‌ای مهم و چالش‌برانگیز در حدفاصل مناطق کردنشین و اعراب جنوب عراق به‌شمار می‌آید.

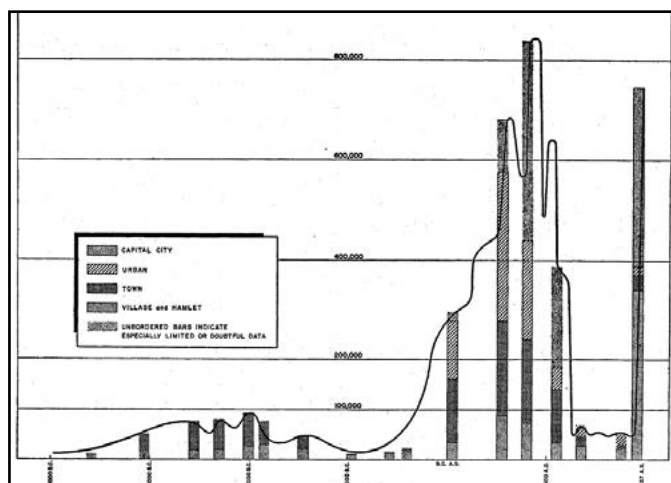
شکل ۱: نقشه منطقه حمربین، سد دپاله و محوطه‌های باستانی شناسایی شده (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۴).

Fig. 1: The location of the Tell Gubba and Map of Archaeological site in Hamrin Basin (Fugii, 1981: 14).

مناطق حمربین و دپاله به دلیل شرایط زیست‌محیطی و ارتباطی مناسب، از دوره پیش‌اتاریخ تا به امروز مورد توجه و استقرار اقوام مختلف قرار گرفته و استقرارهای مختلف دوره‌های پیش‌اتاریخ، تاریخی و اسلامی گواه این مدعاست (شکل ۲). این منطقه از مناطق مهم کشت غلات و یکی از انبارهای غله عراق در دوره‌های مختلف تاریخی بوده است. از آنجا که حوضه حمربین از کوه‌های زاگرس و کردستان فاصله چندانی ندارد، محل حضور عشایر و دامداران در فصول سرد سال نیز به‌شمار می‌رود (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۳۹)، (برای اطلاعات بیشتر در ارتباط با زیست‌محیط و الگوهای کشاورزی حوضه رودخانه دپاله، ر. ک. به: آدامز، ۱۹۶۵: ۴-۲۰). این منطقه حداقل از دوره آغاز ادبیات تا اواخر هزاره دوم پیش‌ازمیلاد از مناطق با تراکم جمعیتی بالا بوده اما در نیمه اول هزاره اول پیش‌ازمیلاد با کاهش استقرار زیادی مواجه می‌شود و دوباره در دوره بابل جدید و هخامنشی بر استقرارها و جمعیت منطقه افزوده شده و در دوره اشکانی و ساسانی به اوج می‌رسد (شکل ۱). دلیل کاهش استقرارهای منطقه را شاید بتوان در رقابت و چالش‌های آشور و بابل و در مرحله بعد ماد و بابل جستجو کرد.

۳. پیشینه پژوهش

در ارتباط با مادها، گسترش و حضور آن‌ها در شمال شرق عراق و مناطق مرکزی عراق مطالعات باستان‌شناسی

شکل ۲: تراکم استقرارهای انسانی دشت حمیرین از ۴۰۰۰ پ.م. تا دوره معاصر (آدامز، ۱۹۶۵: ۱۱۵).

Fig. 2: Population and Settlement Types in The Lover Diyala from 4000 B.C. to 1937 A.D (Adams, 1965: 115).

و تاریخی قابل توجهی صورت نگرفته است و ابهامات و ندانسته‌های بسیاری به‌ویژه در بحث باستان‌شناسی این دوره تاریخی و مناطق تحت تصرف مادی‌ها، در حدفصل برافتادن امپراتوری آشور در حدود سال ۶۱۲ پ.م. و برآمدن امپراتوری هخامنشی در ۵۵۰ پ.م. وجود دارد. کتاب ارزشمند «دیاکونف» در ارتباط با تاریخ سیاسی ماد (۱۳۷۱) و کتاب پادشاهی ماد «اقرار علی‌یف» (۱۳۹۲)، از مهم‌ترین منابع پیش‌گام در این ارتباط است. به صورت تخصصی‌تر پژوهش ارزشمند «زاوادزکی» که بر متون بابلی و دوره موردنظر متمرکز شده (زادادزکی، ۱۹۸۸) و نیز پژوهش «یورسا» (یورسا، ۲۰۰۳)، از پژوهش‌های ارزشمند دیگر در بخش تاریخی است. خوشبختانه متون آشوری به‌ویژه انتشارات متون آشوری توسط «Neo-Assyrian Text Corpus Project in Helsinki University» و بابلی (وایرشوزر و نووتنی، ۲۰۲۰؛ نووتنی و وایرشوزر، ۲۰۲۴) به خوبی مطالعه و منتشر شده‌اند و زمینه مطالعاتی خوبی برای این مقطع تاریخی فراهم ساختند که در بخش نخست پژوهش، مورد مطالعه قرار گرفته است. مجموعه مقالات همایش یادآور که تمرکز اصلی آن به دوره انتقال از امپراتوری آشور به امپراتوری هخامنشی و وضعیت ماد در این مقطع تاریخی است (لانفراچی و همکاران، ۲۰۰۳)، از دیگر منابع ارزشمند است. متأسفانه به دلیل عدم تمرکز باستان‌شناسان عراقی و دیگر باستان‌شناسانی که در عراق کار کردند، به این مقطع خاص تاریخی، فقدان پژوهش‌های هدفمند، حضور به نسبت کوتاه پادشاهی ماد در این مناطق و نگاه سیاسی رژیم بعثی عراق به این دوره تاریخی و نادیده گرفتن آگاهانه آن و انتساب تعدادی از موارد مشخص مادی به دوره هخامنشی، داده‌های باستان‌شناسی چندانی از این منطقه شناسایی و منتشر نشده است؛ لذا در پژوهش‌های منتشر شده، از جمله مجموعه مقالات یادآور و دیگر منابعی که به ماد پرداخته شده، طبیعتاً جای استنادهای باستان‌شناسی تا حدود زیادی خالی است.

منطقه حمیرین نخستین بار به صورت جامع و علمی در دهه ۶۰ م. توسط مؤسسه شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو مورد بررسی باستان‌شناسی قرار گرفت (آدامز، ۱۹۶۵). در اواخر دهه ۷۰ م. به دنبال تصمیم دولت وقت عراق برای ساخت سد بر روی رودخانه دیاله مطالعات و کاوش‌های باستان‌شناسی در منطقه حمیرین یا سعدیه گسترش یافت. در سال ۱۹۷۷ م. بررسی‌های باستان‌شناسی برای شناسایی محوطه‌های باستانی توسط باستان‌شناسی عراق آغاز شد. در جریان بررسی‌های جدید تعداد ۷۵ محوطه کوچک و بزرگ از دوره نوسنگی تا دوره عثمانی شناسایی شدند. در سپتامبر ۱۹۷۷ م. در راستای مطالعات و کاوش‌های منطقه به منظور ساخت سد دیاله، هیأت باستان‌شناسی ژاپن از دانشگاه کوکوشیکان (Kokushikan University) به سرپرستی «هیدئو فوجی» (Hideo Fujii) از منطقه بازدید و محوطه تل‌گبه و محوطه‌های سونگور (شامل سه پشته A, B, C) که با آبیگری کامل سد به زیر آب می‌رفتند، برای کاوش انتخاب شدند. کاوش‌ها از اکتبر ۱۹۷۷ م. شروع و بدون

وقفه تا مارس ۱۹۸۰م. ادامه یافت. نتایج کاوش این دو محوطه در قالب کتابی سه زبانه (عربی، انگلیسی و ژاپنی) توسط «هیدئو فوجی» و مؤسسه مطالعات فرهنگی عراق باستان توکیو در سال ۱۹۸۱م. منتشر شد (فوجی، ۱۹۸۱)؛ هرچند به دلیل محوطه‌های متعدد موضوع کاوش و دوره‌های مختلف تاریخی مکشوفه، دوره و استقرار مورد نظر پژوهش حاضر، در حاشیه مطرح و منتشر شده است. در شماره ۴۱ مجله عراق که گزارشی از کاوش‌های صورت گرفته در عراق، در فاصله سال‌های ۱۹۷۷-۱۹۷۸م. ارائه کرده (کاوش‌های عراق، ۱۹۷۹)، به صورت بسیار مختصر به طبقه II تپه گبه اشاره شده است. باتوجه به این مسئله، متأسفانه داده‌های معماری و آثار مکشوفه این استقرار به طور کامل و علمی مستندسازی و منتشر نشده است. در ایران نخستین بار «مایکل ژف» به این محوطه در کنار محوطه‌های الغ تپه و تپه هویوک، در ضمن سخنرانی خود در ارتباط با آثار ماد بیرون از مرزهای سیاسی ایران، اشاره کرد (ژف، ۲۰۰۸) و از این طریق موضوع به مباحث باستان‌شناسی ماد راه پیدا کرد. در کتاب باستان‌شناسی ماد به صورت خلاصه به این محوطه پرداخته و تحلیل‌هایی ارائه شده است (ملازاده، ۱۳۹۳: ۳۱۵-۳۱۷). از آن تاریخ به بعد با وجود اشارات پراکنده به این محوطه هیچ پژوهش متمرکزی بر روی آن صورت نگرفته و داده‌های مربوط به آن نیز منتشر نشده است. باتوجه به اهمیت موضوع و ندانسته‌های موجود، پژوهش حاضر با تکیه بر منابع مورد اشاره و جستجو در اسناد و پرونده‌های کاوش محوطه، موجود در وزارت فرهنگ گردشگری و آثار باستانی عراق (صورت جلسه‌های کاوش و اشیاء مکشوفه و نیز گزارش‌های وزارت خارجه وقت عراق) و داده‌های سفالی، فلزی و گلی که برای اولین بار از این منابع و گزارش‌ها استخراج و در اینجا منتشر می‌شود، تهیه و ارائه شده است.

۴. حضور مادی‌ها در مناطق مرکزی عراق

حضور مادی‌ها در شمال شرق عراق، حداقل از طریق منابع تاریخی (متون بابلی، یونانی و هخامنشی)، از گذشته‌های دور شناخته شده و شواهد اندک باستان‌شناسی (گوردخمه قیزقاپان و تل‌الدیم (که در ادامه با جزئیات بیشتری به این محوطه اشاره خواهد شد) و موارد اندک دیگر) این حضور را تأیید می‌کنند. در بحث حضور ماد در مناطق مرکزی میان‌رودان نیز منابع بابلی و تاحدودی یونانی و هم‌چنین داده‌های باستان‌شناسی قابل بررسی و مطالعه هستند.

۴-۱. بررسی منابع بابلی

دوره اصلی شکوفایی و گسترش پادشاهی ماد مربوط به اواخر قرن هفت پیش‌ازمیلاد تا سقوط آن‌ها به دست «کوروش» هخامنشی در حدود سال ۵۵۰ پ.م. است. متأسفانه از این دوره کمترین اطلاعات تاریخی و باستان‌شناسی وجود دارد، به گونه‌ای که تعدادی از پژوهشگران از این دوره به عنوان «دوره تاریک ماد» یاد می‌کنند (ژف، ۲۰۰۳: ۱۳-۲۲). از این دوره، تنها می‌توان با مطالعه منابع بابلی اطلاعاتی اندک اما بسیار ارزشمند به دست آورد. متأسفانه منابع بابلی از سقوط آشور (۶۱۰ پ.م.) تا زمان سقوط ماد (۵۵۰ پ.م.)، در ارتباط با مادی‌ها تقریباً ساکت هستند (یورسا، ۲۰۰۳: ۱۶۹-۱۷۱). عدم اشاره متون بابلی به مادها و دولتی که بیش از ۱۰۰۰ کیلومتر با بابل مرز مشترک داشته محل پرسش جدی است (لیورانی، ۲۰۰۳: ۵). پادشاهی ماد در سال‌های ۶۱۶ تا ۶۱۰ پ.م. متحد بابلی‌ها در جنگ با امپراتوری آشور بود، اما به نظر می‌رسد بعد از سقوط آشور به تدریج بین دو متحد اختلافاتی شاید بر سر تقسیم میراث آشور و حضور ماد در شمال میان‌رودان پیش آمده (دیاکونف، ۱۳۷۱: ۲۹۴) و به نظر می‌رسد این‌زمینه جبهه‌گیری بابل علیه مادی‌ها و نادیده گرفتن و کوچک شمردن آگاهانه آن‌ها و عدم اشاره به موضوعات مربوط به پادشاهی ماد در کتیبه‌های بابلی شده است. برخلاف انتظار پادشاه بابل و آن‌چه در کتیبه‌های بابلی از بازگشت مادی‌ها به سرزمین خود بعد از هر لشکرکشی علیه آشور سخن رفته (نووتنی و وایرشورز، ۲۰۲۴: ۲۹-۳۰)، پادشاه ماد با نیروهای اصلی خود شاید به سرزمین خود باز گشتند، اما شواهد نشان می‌دهد که حضور گروه‌های زیادی از مادی‌ها در بخش‌های

مهمی از قلمرو تصرف شده آشور، در شمال شرق عراق و شمال سوریه ادامه پیدا کرده و آن‌ها برخلاف خواسته بابل‌ها، این مناطق را به قلمرو خود الحاق نموده و در سال‌های بعد قلمرو خود در این منطقه را تا مناطق مرکزی میان‌رودان و نزدیک مرزهای اصلی و تختگاه بابل و به ضرر این دولت گسترش دادند. به همین دلیل، مناطق شمالی سوریه و مرکز میان‌رودان تبدیل به مناطق تنش‌زا میان این دو قدرت شده و در کتیبه‌های بابل‌ها به صورت مستقیم و غیرمستقیم به مزاحمت‌ها، ویرانی‌ها و حضور قدرتمند اقوام مادی در این مناطق اشاره شده است (وایرشوزر و نووتنی، ۲۰۲۰: ۱۵۲-۱۵۳ و ۱۸۷).

باتوجه به مقدمه اشاره شده، مناطق مرکزی میان‌رودان و مرزهای مشترک این دو دولت، اهمیت نظامی پیدا کرده و باتوجه به نزدیکی شهر بابل، پایتخت پادشاهی بابل به این مرز و حضور شهرهای و استقرارهای پرجمعیت و مهم بابل در این بخش، طبیعی است که بابل به فکر تمهیدات دفاعی مهم باشد که ساخت دیواره دفاعی در حدفاصل دو رودخانه دجله و فرات از این جمله است (نووتنی و وایرشوزر، ۲۰۲۴: ۱۲۹)؛ دیواری که بعدها توسط «گزنفون» «دیوار مادی» خوانده شده است (گزنفون، ۱۳۵۲: ۱۰۶-۱۰۷). مادی‌ها نیز به احتمال زیاد پایگاه‌های مهم و مرزی در این مناطق داشتند که بنای مستحکم مکشوفه از تل گبه می‌تواند یکی از این پایگاه‌ها باشد. متأسفانه هیچ مطالعه باستان‌شناسی هدفمندی در راستای دوره مورد نظر و شناسایی تأسیسات دفاعی و مرزی این دو دولت انجام نگرفته است و تل گبه نیز در راستای کاوش‌های نجات‌بخشی احداث سد دیاله کاوش شده است.

در منابع نوشتاری بابل می‌توان اشاره‌هایی به حضور مادی‌ها در مناطق مرکزی میان‌رودان پیدا کرد. اشاره نخست مربوط به سالنامه نیونئید است؛ در این سالنامه اشاره شده که بعد از این‌که گوتی‌ها نیايشگاه ایزدبانوی «آنونیتو» (Anunitu) را در سیپار-آنونیتو غارت کردند و پیکره او را به اریخ (Arrapha) (ناحیه کرکوک کنونی) منتقل کردند، «نریگلیسر» پادشاه بابل (۵۶۰-۵۵۶ پ.م.) دوباره توانسته این پیکره را از اریخ به معبد اصلی خود بازگرداند (وایرشوزر و نووتنی، ۲۰۲۰: ۶۴). گوتی‌ها یا گوتیوم (هم‌چنین اومان‌مند) در این دوره، اصطلاح کلی و تاحدودی تحقیرآمیز بود که برای نامیدن ساکنان غرب ایران و به‌ویژه مادی‌ها استفاده می‌شده است. استفاده از این اصطلاح در مورد مادی‌ها در منابع آشوری هم سابقه دارد (دیاکونف، ۱۲۷۱: ۲۶۴-۲۶۳) اشاره صورت گرفته نشان می‌دهد که در این مقطع تاریخی مادی‌ها ناحیه کرکوک را در تصرف داشتند و از طریق آن حملاتی به مناطق جنوبی‌تر می‌کردند. سیپار-آنونیتو که مادی‌ها آن را غارت کردند، در مناطق جنوبی بغداد امروزی و شمال محوطه سیپار، جایی که دو رودخانه دجله و فرات به کمترین فاصله از یک‌دیگر می‌رسد، قرار داشته است (پاریولا و پورتر، ۲۰۰۱: ۱۰).

اشاره بعدی منابع بابل‌ها به ساخت دیوار دفاعی حدفاصل دو رودخانه دجله و فرات است. «نبوکدنصر دوم» (۶۰۵-۵۶۲ پ.م.) در کتیبه خود اشاره به ساخت تأسیسات دفاعی مستحکم پیرامون شهر بابل و کیش می‌کند تا مانع از ورود دشمنان به داخل آن‌ها شود و هم‌چنین اشاره می‌کند که در ساخت این تأسیسات از آجر و قیر استفاده کرده است (نووتنی و وایرشوزر، ۲۰۲۴: ۱۲۹). او در ادامه به ساخت یک سد یا دیواره دفاعی در نزدیکی شهر سیپار و حدفاصل دو رودخانه دجله و فرات به طول بیش از ۲۴ کیلومتر اشاره می‌کند که ظاهراً به صورت خاکریز بزرگی بوده و مناطق بزرگی را پوشش می‌داده است (همان، ۱۳۰). این اشاره‌ها نشان می‌دهد که در دوره نبوکدنصر دوم، تنش‌های مهمی میان بابل و دشمنانش که در این منطقه پادشاهی ماد محتمل‌ترین آن بوده، وجود داشته و پادشاه بابل با ساخت این دیواره در مرزهای شمالی تلاش داشته که از نفوذ مادی‌ها به داخل قلمرو خود جلوگیری کند. طبیعتاً مناطق شمالی دیوار مزبور می‌توانست در حیطة قدرت و نفوذ مادی‌ها بوده باشد.

دیواره ساخته شده ظاهراً همان دیواری است که گزنفون در حدود ۴۰۱ پ.م. و هنگام گذار از میان‌رودان شمالی به آن با عبارات «دیوار معروف مادی» اشاره می‌کند که نبوکدنصر برای مقابله با حملات مادها به طول ۴۰ کیلومتر از سیپار در ساحل فرات تا اویس در ساحل رود دجله کشیده بود. گزنفون بلندی دیوار را ۱۰۰ پا و

عرض آن را ۲۰ پا نوشته و اشاره می‌کند که در ساخت آن از قیر استفاده شده است (گزنفون، ۱۳۵۲: ۱۰۶-۱۰۷). او هم چنین به ویرانه‌های شهرهای نینوا و نیمرود اشاره می‌کند که قبل از این در تصرف مادی‌ها بوده است (همان: ۱۵۶-۱۵۷). منابع عبری نیز به نوعی دشمنی ماد و بابل و به صورت غیرمستقیم حضور مادی‌ها را در کنار مرزهای بابل گواهی می‌دهند (دیاکونف، ۱۳۷۱: ۲۹۳). روایتی که منابع بابلی از سقوط پادشاهی ماد به دست کوروش دارند نیز به طور غیر مستقیم اذعان به دشمنی بابل با ماد دارند و این که از رخ داد اتفاق افتاده رضایت داشته و آن را خواسته خدایان خود دانسته‌اند (نووتنی و وایرشوزر، ۲۰۲۴: ۱۴۷ و ۱۵۲-۱۵۳).

اشاره بعدی مربوط به تصرف بابل به دست کوروش هخامنشی است و نقشی که گوتیوم (مادی‌ها) در این ارتباط داشتند. در این لشکرکشی کوروش از طریق دره دیاله وارد سرزمین گوتیوم شده و «اگبارو» یا «گوبریاس» (Ugbaru/ Gobryas) حاکم سرزمین گوتیوم به او پیوسته و نقش تعیین‌کننده‌ای در فتح بابل داشته و بعد از فتح هم توسط کوروش به عنوان حاکم بابل انتخاب شده است (وایرشوزر و نووتنی، ۲۰۲۰: ۲۶-۲۷). به احتمال بسیار گوتیوم مورد اشاره مناطق شمال شرقی و مرکزی میان‌رودان بوده که بعد از سقوط آشور توسط مادی‌های اشغال شده بودند. شناخت و تجارب این مادی‌ها از بابل می‌توانست کمک بسیار بزرگی برای کوروش باشد و انتخاب حاکم مادی برای بابل نیز براساس همین نقش و قرابت جغرافیایی آن‌ها قابل توجیه است. در سالنامه بابلی تأکید شده که فاتح اولیه شهر بابل «گئوبرو» بوده و کوروش در روز سوم وارد شهر شده است (همان). تقدم نام اگبارو و مادی‌ها بر نام نیروهای کوروش و برجسته شدن نقش آن‌ها در تصرف شهر و نواحی مختلف آن و اسارت «نبوتئید» توسط آن‌ها از نکات مهمی است که تاکنون کمتر مورد توجه بوده و ظاهراً تحت الشعاع شخصیت کوروش قرار گرفته است.

۲-۴. داده‌های باستان‌شناسی: تل گُبه

این محوطه که در منابع فارسی به صورت قُبه و عربی به صورت کُبه نیز ثبت شده، در استان دیاله عراق، ۳۴ دقیقه و ۱۲ درجه شمالی و ۴۴ دقیقه و ۵۹ درجه طول جغرافیایی و ۵ کیلومتر بالاتر از محل اتصال رودخانه‌های دیاله و نارین (Narin) و ۱۲ کیلومتری غرب شهر امروزی سعدیه و ۱۱۰ کیلومتری شمال شرقی بغداد واقع است. رودخانه دیاله در ۴ کیلومتری شرق آن جاری است و رودخانه نارین از ۲ کیلومتری آن می‌گذرد (شکل ۱). ابعاد محوطه گُبه ۸۰×۸۵ متر و ارتفاع آن از سطح زمین‌های اطراف به ۸ متر می‌رسد (شکل ۳). در نتیجه کاوش این محوطه، ۷ طبقه فرهنگی و استقراری به دست آمد که از بالا به پایین با اعداد لاتین شماره‌گذاری شده است (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۴۱).

- طبقه I تا عمق ۱/۵ متری معرف قبرستانی از دوران اسلامی،
- طبقه II از عمق ۱/۵ تا ۳/۵ متر معرف استقرار دوره ماد (در گزارش کاوش دوره هخامنشی ذکر شده)،
- طبقه III تا VI از عمق ۳/۵ تا ۵/۵ متری معرف استقرارهای از دوره سلسله‌های قدیم،
- طبقه VII از عمق ۵/۵ تا ۸ متری معرف معماری مدور و فوق‌العاده‌ای از دوره آغاز نگارش.

۱-۲-۴. طبقه II

استقرار طبقه دوم تل گُبه با هموار کردن سطح محوطه و ایجاد شالوده صاف مانندی بر روی بقایای دوره سلسله‌های قدیم شکل گرفته و این شالوده‌سازی بخشی از بقایای معماری دوره قبل را به طور کامل از میان برده است (همان: ۱۵۰-۱۵۱). بخش‌هایی از حصار بیرونی به دلیل فرسایش محوطه از میان رفته، اما طرح کلی آن قابل بازسازی است.

۱-۲-۴-۱. بقایای معماری

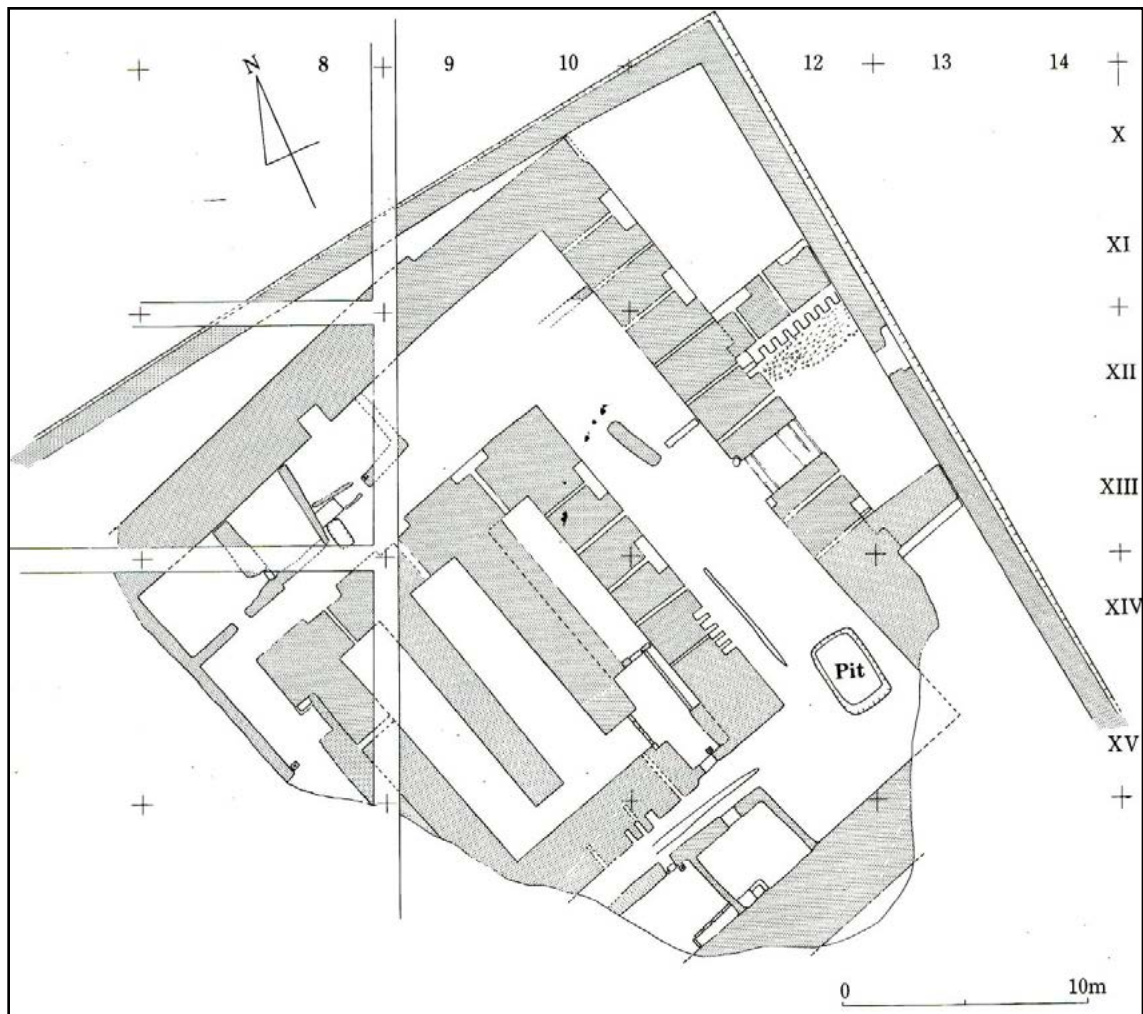
براساس بقایای کاوش شده، بناهای ساخته شده این دوره شامل: یک ساختمان مرکزی، حصار پیرامون،

شکل ۳: نمای غربی و نقشه منحنی میزان تل گُبه (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۷ و لوح ۴).
 Fig. 3: Western view and topographic map of Tell Gubba (Fujii, 1981: 17 & Plate 4).

بقایای صفت‌سازی و الحاقات و تغییرات اندکی است که در همان دوره استقرار اصلی و نیز دوره هخامنشی صورت گرفته است (شکل ۴). مصالح مورد استفاده در بناهای اصلی و اولیه، خشت‌هایی به ابعاد $۴۷ \times ۲۵ \times ۱۰$ سانتی‌متر، ملات گل و قلوه‌سنگ‌هایی است که در سنگ‌فرش کف اتاق‌ها استفاده شده است.

بنای مرکزی: این بنا به طول ۱۶ (در جهت شمالی-جنوبی) و عرض ۱۵/۵ متر (در جهت شرقی-غربی) ساخته شده و ضخامت دیوارهای پیرامونی آن حدود ۲/۵ متر است. بنا دارای یک ورودی در انتهای شرقی دیوار جنوبی است. جزئیات معماری درگاه منتشر نشده، اما براساس پلان منتشر شده (شکل ۴) و عرض و ضخامت غیرمعمول درگاه این احتمال وجود دارد، در مرحله بعد با ساخت دو دیوارک، عرض درگاه کاسته باشد. این درگاه دسترسی به راهرویی را فراهم می‌کند که سه اتاق یا فضای طویل و کم‌عرض و بدون درگاه به آن راه دارند. دیوارهای جداکننده اتاق‌ها به نسبت فضای داخلی ضخامت زیادی دارند و این می‌تواند نشانه وجود طبقه دومی باشد. کف تمام اتاق‌ها با لایه ضخیمی از قلوه‌سنگ‌های درشت (به قطر ۱۵ تا ۲۰ سانتی‌متر) پوشش یافته است و سطح دیوارها نیز با اندود گلی پوشیده شده است. پوشش قلوه‌سنگی قابل مقایسه‌ای در راهرو پیرامون بنای مرکزی الغتیه نیز شناسایی شده است (بوشارلا و همکاران، ۲۰۰۵: ۴۸۲، شکل ۴-۵). بخش شرقی اتاق میانی که عریض‌تر از اتاق‌های دیگر است، فاقد پوشش قلوه‌سنگی است و این احتمال وجود

شکل ۴: نقشه بقایای معماری طبقه دوم استقرار تل‌گبه (فوجی، ۱۹۸۱: ۲۸).

Fig. 4: The map of the architectural remains of the second level of Tell Gubba (Fujii, 1981: 28).

دارد که در این بخش پلکانی تعبیه می‌شده است. بقایای چنین راه‌پله‌ای به دست نیامده، لذا احتمال چوبی بودن آن وجود دارد. وضعیت پوشش اتاق‌ها مشخص نیست، اما باتوجه به ضخامت زیاد دیوارها و عرض کمتر از ۲/۵ متری اتاق‌ها، پوشش طاقی محتمل‌ترین گزینه قابل ارائه است (همان: ۱۵۱). این پوشش طاقی می‌توانست بسیار شبیه نمونه‌های قلعه نوشیجان (ملازاده و محمدیان منصور، ۱۳۹۰: ۱۳۱-۱۳۳) و الغ‌تپه ترکمنستان (لکومت، ۲۰۱۳: شکل ۱۲) باشد. سازه‌ای شکل‌گرفته از اتاق‌های مستطیل‌شکل کشیده و موازی، طرحی است که در بیشتر محوطه‌های منسوب به ماد متداول بوده و بعدها در دوره هخامنشی نیز تداوم پیدا می‌کند (ملازاده، ۱۳۹۳: ۴۱۵، جدول ۳).

حداکثر ارتفاع باقی‌مانده بنا ۲/۲ متر است (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۵۰)، لذا اطلاعاتی از چگونگی طبقه دوم بنا در دست نیست؛ با این حال، باتوجه به ضخامت زیاد دیوارها و پلان داخلی که بیشتر کاربرد انبار و بنای زیرساخت داشته و هم‌چنین ماندگاری نسبتاً قابل توجه دیوارهای طبقه اول که احتمالاً به دلیل انباشته شدن آن با آوار طبقه دوم بوده، می‌توان به وجود طبقه دوم و کارکرد مهم‌تر آن را پی برد. طرح آن نیز می‌توانست مشابه طرح‌هایی باشد که استروناخ و ژوف برای طبقه دوم قلعه نوشیجان پیشنهاد داده‌اند (استروناخ و ژوف، ۱۳۹۰: ۱۱۴-۱۱۶). شواهد چنین طبقه دومی در الغ‌تپه (بوشارلا و همکاران، ۲۰۰۵: ۴۸۴)، گودین‌تپه (گوپنیک، ۲۰۱۱: ۳۱۰)، ازبکی (مجیدزاده، ۱۳۸۹: ۲۳۸) و پاتپه (گونسپان‌تپه) (ناصری و همکاران، ۲۰۱۶) نیز دیده می‌شود.

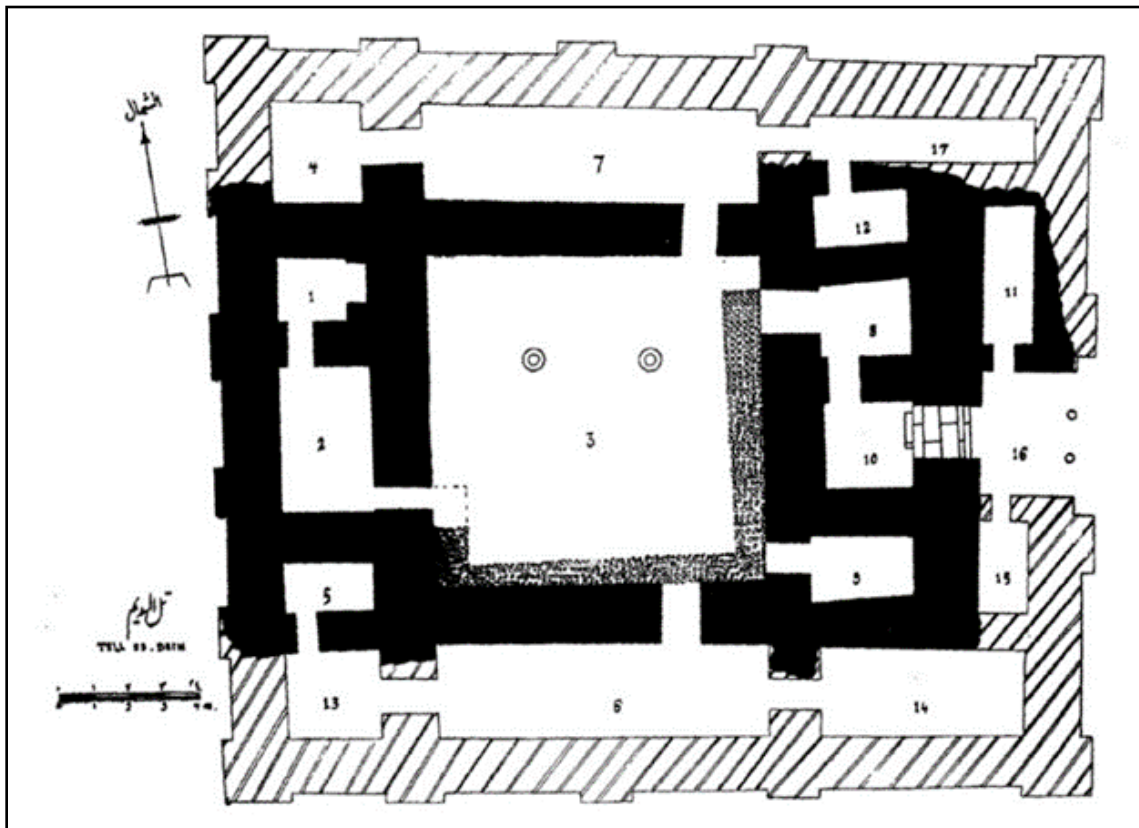
نمای شرقی و شمالی بنا که از ماندگاری بهتری برخوردار است، طرح پشت‌بنداری دارد و هر ضلع آن داری سه فرورفتگی با فواصل معین به عرض ۱/۶ متر و عمق ۵۰ سانتی‌متر است که در داخل هرکدام از آن‌ها تیرکشی‌هایی به عرض حدود ۲۰ سانتی‌متر تعبیه شده که از داخل به بیرون وسعت پیدا می‌کنند (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۵۱). در اینجا همانند نمونه‌های گودین‌تپه (گوپنیک، ۲۰۱۱: شکل ۷/۲۰) تیرکشی‌ها در ارتفاع پایین دیوارها تعبیه شده‌اند، در حالی که نمونه‌های نوشیجان در ارتفاع بالا و قسمت بالای پوشش طاقی اتاق‌ها تعبیه شده است (استروناخ و ژف، ۱۳۹۰: ۹۲). عرض ۲۰ سانتی‌متری تیرکشی‌ها مشابه نمونه‌های اُلغ‌تپه است (بوشارلا و همکاران، ۲۰۰۵: ۴۸۱). دو تیرکشی دیگر ضلع شرقی در میانه پشت‌بندها تعبیه شده بودند که قابل مقایسه با نمونه‌های گودین‌تپه است. این تیرکشی‌ها همان‌گونه که در نوشیجان و گودین‌تپه مطالعه شده (استروناخ و روف، ۱۳۹۰: ۲۰۶-۲۰۵) بیشتر کارکرد تزئینی، تهویه و تأمین اندکی روشنایی داشته و با توجه به ساختار آن‌ها بعید است برای دیدبانی و تیراندازی مورد استفاده بوده باشند. علاوه بر تیرکشی‌ها، داخل دو فرورفتگی ضلع شمالی و شرقی با ساخت تیغه‌هایی طرحی دندان‌ه‌ای یا تقسیم‌بندی شده پیدا کرده است. تقسیم‌بندی داخل فرورفتگی‌ها با توجه به جزئیات معماری ظاهراً بعدها و زمانی که راهرو پیرامون بنا با دیوارک‌های کاربرد متفاوت پیدا کرده، اتفاق افتاده است (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۵۱).

پشت‌بندهای زوایایی بنا به یک‌دیگر پیوسته و حالتی برج‌مانند پیدا می‌کنند که از این نظر با نمونه‌های نوشیجان و الغ‌تپه متفاوت است و با نمونه‌های تل‌الدیم رانیه عراق (شکل ۵) و نمونه‌های هخامنشی دروازه پاسارگاد و بنای زندان سلیمان و کعبه زردشت (استروناخ، ۱۳۷۹: شکل ۲۴ و ۶۸) قرابت بیشتری داشته باشد. فضاهای داخلی بنای اصلی در پایان حیات خود دچار آتش‌سوزی بزرگی می‌شوند، به‌گونه‌ای که نه تنها اندود گلی سطح دیوارها سوخته و تخریب شده، بلکه خشت‌های سطح داخلی دیوارها نیز در جریان آتش‌سوزی به‌طور کامل تخریب شده‌اند (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۵۲).

حصار پیرامونی: پیرامون بنای مرکزی و به فاصله ۵ متری آن، حصار به ضخامت ۳ متر کشیده شده که تنها اضلاع شرقی و شمالی آن به‌طور کامل شناسایی شده و ضلع غربی به جهت قرار داشتن در کناره تپه و فرسایش، از میان رفته است؛ با این حال، با توجه به شواهد موجود می‌توان احتمال داد حصار ابعادی حدود ۳۲×۳۲ متر (به روایت دیگر ۲۷×۳۲ متر) داشته است (کاوش‌ها در عراق، ۱۹۷۹: ۱۷۲). ضلع شرقی که ورودی اصلی و احتمالاً تنها ورودی بنا در آن تعبیه شده، همانند نمای شرقی بنای مرکزی با پشت‌بندها و فرورفتگی‌هایی ناماسازی شده و در میانه هر فرورفتگی تیرکشی تعبیه شده است (شکل ۷). فرورفتگی‌های نمای شرقی حصار، همانند جبهه شرقی بنای مرکزی، ۱/۶۰ متر عرض و ۵۰ سانتی‌متر عمق دارند و عرض تیرکشی‌ها هم ۲۹ سانتی‌متر است که از داخل به بیرون بازشدگی پیدا می‌کنند. در بخش باقی‌مانده دیوار شرقی حصار، چهار مورد از تیرکشی‌ها در داخل فرورفتگی‌ها و چهار مورد دیگر در میانه پشت‌بندها تعبیه شده‌اند (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۵۰-۱۵۱).

ورودی حصار ۱/۷ متر عرض دارد و برای رسیدن به آن می‌بایست از کناره تپه و از یک سطح دوپله‌ای بالا آمد. درگاه ورودی از جانب داخل دارای قاب فرورفته‌ای است که به نظر می‌رسد درب دولنگه‌ای در آنجا می‌گرفته و احتمال دارد از داخل بسته می‌شده است.

در طرفین درگاه ورودی حصار و حدفاصل حصار تا لبه صفا و دیواره متأخرتر خارجی، دو دیواره عمودبر دیوار شرقی حصار کشیده شده و با ساخت آن‌ها بخشی از فرورفتگی‌های طرفین ورودی مسدود شده است. دیوار پیش‌آمده شمالی با پشت‌بند، فرورفتگی و تیرکشی‌ها، جزئیات معماری و خشت‌های مشابه حصار و بنای مرکزی دارد، اما شیوه الحاق آن به دیوار حصار ثانویه بودن آن را نشان می‌دهد؛ هرچند هر دو به یک سبک و شیوه معماری تعلق داشته و به نظر نمی‌رسد فاصله زمانی زیادی بین آن‌ها وجود داشته باشد. در جبهه داخلی و سمت ورودی بنا، دیواره پیش‌آمده سازه نیمکت‌مانندی دارد که سطح آن به صورت دندان‌ه‌ای تقسیم‌بندی شده بود (همان، ۱۵۱). این سازه را شاید بتوان با سکوی خشتی فضای پیشخوان معبد مرکزی نوشیجان

شکل ۵: نقشه بقایای معماری مکشوفه از طبقه اول محوطه تل‌الدیم (حسن التکریتی، ۱۹۶۰: لوح ۲).

Fig. 6: Plan of architectural remains discovered on the first level of Tell al-Daim (Hasan al-Tikriti, 1960: Plate 2).

مقایسه کرد که زیر سکو را با چیدن خشت‌هایی تقسیم‌بندی کرده بودند (استروناخ و رف، ۱۳۹۰: ۴۴-۴۵). البته در گزارش کاوش به تقسیم‌بندی‌های مشابه در معماری میان‌رودان که برای چیدن و قرار دادن اشیاء بوده، اشاره شده است. بخش جلو این سازه نیمکت‌مانند را با قلوه‌سنگ فرش کرده بودند (همان: ۱۵۰). **راهرو پیرامون بنای مرکزی:** این راهرو که پیرامون بنای مرکزی کشیده شده، ۵ متر عرض داشته و کاوشگر محوطه احتمال داده حداقل بخشی از آن پوشش طاقی داشته باشد؛ چراکه در این بخش بقایایی خشت‌های به هم چسبیده به دست آمده که چیدمان آن‌ها مشابه پوشش‌های طاقی است. در این دوره و در میان‌رودان دهانه‌های بزرگ‌تری را هم می‌توانستند با طاق بپوشانند (همان: ۱۵۱). شیوه خاص طاق‌زنی دوره ماد با استفاده از تویزه‌های خشتی بیشتر مناسب فضاهای حداکثر تا ۲/۷۰ متری بوده است (ملازاده و محمدیان منصور، ۱۳۹۰: ۱۲۲) و بیشتر احتمال دارد این راهرو روباز بوده و بقایای طاق‌ها مربوط به بنای مرکزی بوده که به داخل راهرو سقوط کرده و یا مربوط به استفاده ثانویه از راهرو بوده است. همانند الغ‌تپه (ملازاده، ۱۳۹۳: ۳۱۸-۳۲۱) راهرو مزبور به احتمال زیاد روباز و فاقد پوشش بوده و نقش نگهبانی و حراست از بنای مرکزی را برعهده داشته است.

راهرو پیرامون بنای مرکزی در دوره‌ای متأخرتر حیات خود با ساخت اتاقک‌ها و دیوارک‌های تقسیم‌کننده استفاده متفاوتی پیدا کرده است. معماری ابتدایی و هم‌چنین رسوبات زیاد شکل گرفته (به ضخامت ۵۰ سانتی‌متر) در این راهرو تداوم نسبتاً طولانی استفاده از این محل (فوجی، ۱۹۸۱: ۱۵۲) و نیز کیفیت متفاوت استفاده از آن را نشان می‌دهد.

صفا و دیواره الحاقی: در قسمت جلو ورودی حصار، ساختار مستحکم، خشتی و صفا‌مانندی شناسایی شده که در راستای حصار کشیده شده و نسبت به خود بنا پیش‌آمدگی داشته است. در دوره بعد در برابر این

صفه و احتمالاً برای استحکام بخشی نمای آن، دیوارهٔ ثانویه‌ای کشیدند (شکل ۳) که نه تنها جهت‌گیری آن با بنای اصلی متفاوت است، بلکه برای ساخت آن از خشت‌هایی به ابعاد $۱۰ \times ۳۳ \times ۳۳$ سانتی‌متر که تقریباً ابعاد استاندارد خشت‌های هخامنشی است (کرفتر، ۱۳۸۸: ۳۱)، استفاده شده است. این دیوار که به طول حدود ۳۰ و ضخامت ۱ متر (در گزارش مجلهٔ عراق ۱/۵ متر ثبت شده (کاوش‌ها در عراق، ۱۹۷۹: ۱۷۲)) در برابر ضلع شرقی و هم‌چنین ادامهٔ آن در برابر ضلع شمالی کشیده شده، به نظر می‌رسد ارتفاعی هم‌سطح صفهٔ زیرین داشته است. در بعضی نقاط این دیواره تا عمق ۲ متر ادامه پیدا می‌کرده است. جهت‌گیری و خشت‌های متفاوت دیوارهٔ بیرونی این احتمال را مطرح می‌کند که در دورهٔ هخامنشی و زمانی که بنا کارکرد اصلی خود را از دست داده و فضای راهرو میانی برای ساخت اتاقک‌های ساده مورد استفاده قرار گرفته، برای ممانعت از فرسایش سازهٔ زیرین بنا احداث گردیده است.

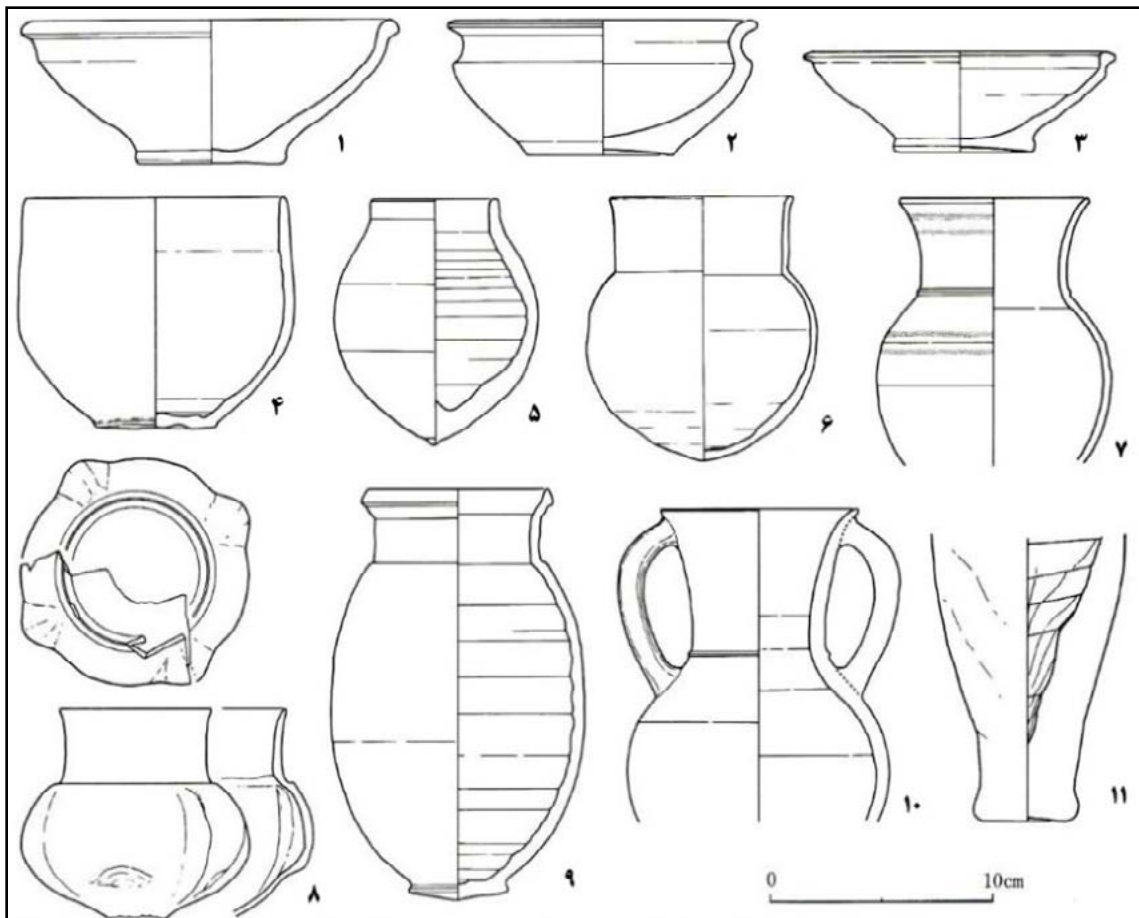
۲-۱-۲-۴. سفال و اشیاء مکشوفه

در خلاصهٔ گزارش منتشر شده، تنها اشاره کلی به کشف سفال، اشیاء مسی و آهنی و نیز ساخته‌های گلی شده (همان) و در گزارش کامل کاوش نیز به غیر از یک تصویر و طرح چند سفال (شکل ۶) هیچ اطلاعات دیگری از اشیاء ارائه نشده است (فوجی، ۱۹۸۱: شکل ۲۰، لوح ۱۵)؛ از این رو برای تهیهٔ این پژوهش به مدارک و اسناد وزارت فرهنگ گردشگری و آثار باستانی عراق مراجعه شد. تنها اسناد موجود قابل دسترس صورت جلسهٔ اشیاء و آثار کشف شده و تحویلی طبقات مختلف محوطه بود که در آن ضمن درج تصاویر قدیمی و بی‌کیفیت، اطلاعات مختصری در مورد اشیاء داده شده بود که در این پژوهش استخراج و مورد استفاده قرار گرفت.

سفال: سفال‌های منتشر شده صرفاً مربوط به حدود ۱۴ ظرف سفالی تقریباً سالم است که تا حدودی می‌تواند نمایندهٔ سنت سفالگری طبقهٔ II استقرار تل گُبه باشد (شکل ۶ و ۸). سفال‌های به دست آمده به رنگ نخودی ساده (یک مورد با نوارهای سادهٔ رنگی)، چرخ‌ساز و به شکل کاسه‌های ساده، کوزه‌های کوچک یا سبو، پی‌سوز، جام و فنجان مانند هستند و از نظر کیفیت به انواع ظریف و معمولی قابل طبقه‌بندی هستند. اشکال کاسه‌ای نمونه‌های قابل مقایسه‌ای در آشور و هم فلات ایران دارند. تعدادی از نمونه‌ها، به ویژه انواع با کف مخروطی شکل (شکل ۶: ش ۵ و ۶) ظرفی با برجستگی خیاره‌ای شکل (شکل ۶: ش ۸) در بدنه قابل مقایسه با انواع آشوری است، اما ظرف یا سبویی با دو دستهٔ عمودی (شکل ۶: ش ۱۰) مشابه مواردی است که تقریباً در تمام محوطه‌های مادی قابل مشاهده است (ملازاده، ۱۳۹۳: ۴۰۷)؛ هرچند نمونه‌های مادی معمولاً زائده شاخی شکل یا قبه‌مانندی بر روی دسته دارند. این شکل در میان سفال سبک دربار آشور دیده نمی‌شود و احتمال دارد توسط مادی‌ها به منطقه راه یافته باشد. بر روی یک قطعهٔ سفال شکسته علائم خط آرامی دیده می‌شود (شکل ۸: ش ۹) که متأسفانه به دلیل ناقص بودن آن قابل قرائت و تفسیر نیست.

اشیاء فلزی: براساس اسناد موجود در کاوش طبقهٔ دوم تل گُبه حداقل ۱۲ شیء فلزی آهنی و مفرغی به دست آمده که شامل خنجر یا شمشیر کوتاه آهنی با غلافی از همان جنس (به طول ۲۵ و حداکثر عرض ۲/۵ سانتی‌متر) که آثاری از پوشش چوبی بر روی قبضهٔ آن برجای مانده، چندین تیغهٔ شکسته و اکسید شدهٔ آهنی، دو پیکان سه‌پره مفرغی، یک تبر کوچک آهنی که بقایای چوب بر روی آن مشهود است، یک داس آهنی، ورقهٔ منحنی شکل مفرغی، یک طوق مفرغی با طرح هلالی شکل، یک گل میخ مفرغی ستاره‌ای شکل و یک قبه کوچک مفرغی می‌شود (شکل ۹).

اشیاء گلی: اشیاء گلی مستند شده شامل قطعاتی از سه پیکرک انسانی، یک پیکرک حیوانی و سردوک‌های گلی می‌شوند (شکل ۱۰ و ۱۱). یکی از پیکرک‌های انسانی که سر و قسمت پایین تنهٔ آن از میان رفته (شکل ۱۰: ش ۱)، به نظر می‌رسد مربوط به الههٔ باروری است که سینه‌های خود را به دست گرفته است. در ایران و میان‌رودان مشابه این نوع پیکرک‌ها که با قالب‌های یک کفه ساخته می‌شده و یا با دست

شکل ۶: طرح سفال‌های مکشوفه از طبقه دوم استقرار تل‌گُبه؛ ش. ۱-۳: کاسه‌هایی با کف تخت و لبه‌های بیرون‌زده؛ ش. ۴: کاسه عمیق و مرمت شده؛ ش. ۵-۶: ظروفی با کف مخروطی شکل؛ ش. ۵: دارای دیواره ضخیم و گردنی کوتاه است؛ ش. ۷: به رنگ نخودی یا قهوه‌ای متمایل به زرد و تزئین ساده نقاشی است؛ ش. ۸: دارای چهار برآمدگی خیاره‌ای شکل در قسمت بدنه و رنگی خاکستری متمایل به نخودی است و سطح بیرونی آن به دقت صیقل شده است؛ ش. ۹: از داخل قبر زیر دیواره بنای طبقه II به دست آمده و از نظر لبه و پایه نادر است؛ ش. ۱۰: با دو دسته عمودی مشابه انواع محوطه‌های مادی است (فوجی، ۱۹۸۱: شکل ۲۰).

Fig. 5: Pottery Designs Discovered from the Second Level of Tell Gubba: no. 1-3: Bowls with flat bases and everted rims; 4: A deep and restored bowl; no. 5-6: Vessels with conical bases; no. 5: has a thick wall and a short neck; no. 7: is buff or yellowish-brown in color and has a simple painted decoration. no. 8: has four cucumber-shaped protrusions on the body and is grayish-buff in color, and its outer surface is carefully polished; no. 9: was found inside a grave beneath the wall of the level II building and is rare in terms of its rim and base; no. 10: has two vertical handles similar to those found at Median sites (Fuji, 1981: Fig. 20).

شکل داده می‌شدند، از هزاره سوم به بعد متداول است (کرتیس، ۱۳۹۳: ۷۴-۷۵). یک نمونه قابل مقایسه با این پیکرک که قسمت سر آن نیز حفظ شده مربوط به دوره ماد و نوشیجان تپه است (همان: ۷۴، شکل ۳۱۳). پیکره حیوانی به دست آمده به نظر می‌رسد همانند تعدادی از پیکره‌های مارلیک و نمونه‌های دوره هخامنشی چرخ‌دار بوده است. سردوک‌ها با طرح مدور خوابیده، مشابه نمونه‌های مکشوفه از نوشیجان تپه و نمونه‌هایی که در دیگر دوره‌ها و محوطه‌ها نیز مشاهده می‌شوند، از دیگر یافته‌های گلی است (شکل ۱۱: ۷-۴).

اشیاء سنگی: در میان یافته‌های طبقه دوم استقرار (شکل ۱۱) دو مهر استامپی یکی از جنس عقیق قرمز رنگ با نقش یک حیوان چهارپا و دیگری با طرحی شبیه سوسک سرگین‌غلتان و نقشی ساده با چند خط متقاطع و یک سنگ احتمالاً چاقوتیزکن و یک دیسک بیضی‌شکل خوابیده با حفره کوچکی در میانه مشابه

شکل ۷: بخشی از نمای ورودی بنای تل گُبه و جزئیات معماری و چیدمان خشت یکی از زوایایی بنا (فوجی، ۱۹۸۱: لوح ۱۵).
 Fig. 7: Part of the entrance facade of the Tell Gubba building and the architectural details and arrangement of mud bricks from one of the corners (Fujii, 1981: Plate 15).

سنگ پاشنه درگاه؛ هرچند ابعاد کوچک سنگ و حفره میانی مانع چنین انتسابی است. علاوه بر این چهار مهره سنگی سوراخ دار به رنگ‌های سبز و یاه و آبی به دست آمده که احتمالاً مربوط به گردنبند بودند.

اشیاء استخوانی: در طبقه دوم تل گُبه هم چنین سه کاردک استخوانی شکسته (شکل ۱۲)، دو مورد با نوک مثلثی و یک مورد با نوک و لبه گرد شده به دست آمد که طول آن‌ها از حدود ۱۰ تا ۲/۵ سانتی‌متر (البته هر سه شکسته‌اند) متغییر است. این ابزارها معمولاً از دنده حیوانات ساخته شده و لبه‌ها و نوک آن‌ها تیز می‌شده‌اند. مشابه این کاردک‌ها به تعداد ۲۳ مورد در نوشیجان (کرتیس، ۱۳۹۳: ۹۱-۹۵) و هم چنین تعدادی در گودین تپه (ملازاده، ۱۳۹۳: ۱۹۶، ش ۹۰)، یلفان (الماسی و همکاران، ۲۰۱۷: شکل ۱۲: ۱)، باباجان تپه (گاف، ۱۹۷۸: شکل ۱۰۳: ۶)، آشور (هانت، ۲۰۱۵: شکل ۳: ۲۹) و مناطق دیگر به دست آمده است. «کرتیس» ضمن اشاره به کاربردهای پیشنهادی چاقو، حکاکی و آرایشی، محتمل‌ترین کاربرد آن را در زمینه نساجی ذکر می‌کند

شکل ۸: تعدادی از سفالینه‌های به‌دست آمده از طبقه دوم استقرار تل‌گُبه (پرونده ثبتی فصل اول ۱۹۷۷-۱۹۸۰) کاوش تل‌گُبه؛ بازسازی تصاویر از نگارنده).

Fig. 8: A number of pottery recovered from the second level of Tell Gubba (Registration file of the first season (1977-1980) Reconstruction by the Author).

(کرتیس، ۱۳۹۳: ۹۴-۹۵)؛ اما همان‌گونه که تعدادی از پژوهشگران اشاره کردند (هانت، ۲۰۱۵: ۶۷) و تجارب جدید هم نشان می‌دهد (شکل ۱۲: ش. ۴)، کاربرد اصلی این کاردک‌ها در سفالگری است؛ هرچند هم‌زمان می‌توانست کاربردهای مختلف داشته باشند.

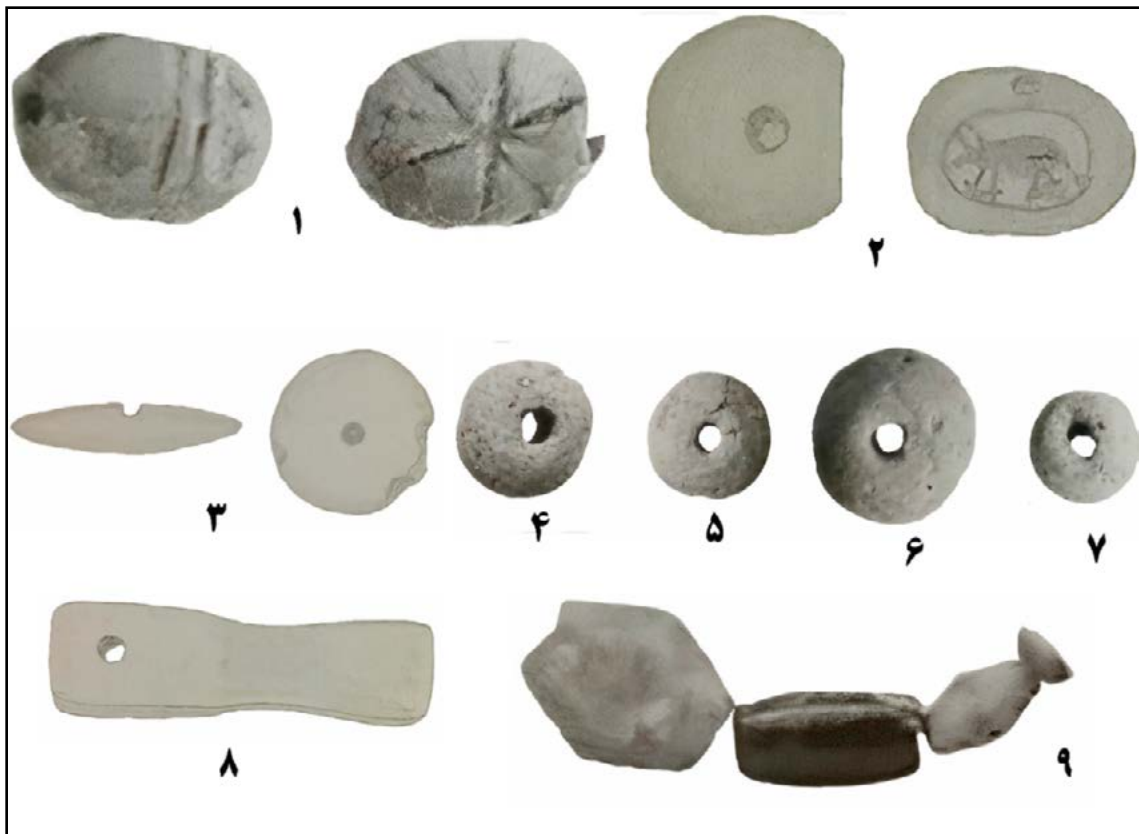
باتوجه به تعداد، کیفیت و ماهیت اشیاء مکشوفه به‌نظر می‌رسد، بعد از پایان حیات استقرار اصلی طبقه دوم تل‌گُبه و تخلیه تقریباً کامل اموال منقول از محوطه، استقرار فرعی بیشتر در قسمت راهرو میانی و در قالب اتاق‌های کوچک و روستایی شکل گرفته است. حجم و کیفیت استقرار فرعی به‌گونه‌ای نیست که براساس آن‌که بتوان جزئیات بیشتری ارائه داد؛ ولی قابل انتظار است که بیشتر اشیاء مکشوفه مربوط به این دوره فرعی باشند (وضعیت مشابهی که در ارتباط با نوشیجان وجود دارد و بیشتر سفال‌ها و اشیاء آن مربوط به استقرار فرعی ماد است).

شکل ۹: اشیاء فلزی به دست آمده از بنای طبقه دوم تل گُبه (پرونده ثبتی فصل اول ۱۹۷۷-۱۹۸۰) کاوش تل گُبه؛ بازسازی تصاویر از نگارنده).
 Fig. 9: Metal objects recovered from the second Level of Tell Gubba (Registration file of the first season (1977-1980) Reconstruction by the Author).

شکل ۱۰: پیچک‌های گلی به دست آمده از بنای طبقه دوم تل گُبه (پرونده ثبتی فصل اول ۱۹۷۷-۱۹۸۰) کاوش تل گُبه؛ بازسازی تصاویر از نگارنده).
 Fig. 10: Clay figurines discovered from the second layer building of Tell Goba (Registration file of the first season (1977-1980) Reconstruction by the Author).

شکل ۱۱: مُهرها و دیگر آثار گلی و سنگی مکشوفه از بنای طبقه دوم تل‌گُبه (پرونده ثبتی فصل اول ۱۹۷۷-۱۹۸۰) کاوش تل‌گُبه؛ بازسازی تصاویر از نگارنده).

Fig. 11: Seals and other clay and stone artifacts found in the second-level structure of Tell Gubba (Registration file of the first season (1977-1980) Reconstruction by the Author).

شکل ۱۲: کاردک‌های استخوانی به‌دست آمده از بنای طبقه دوم تل‌گُبه و نمونه‌های مشابه چوبی مورد استفاده در سفالگری (پرونده ثبتی فصل اول ۱۹۷۷-۱۹۸۰) کاوش تل‌گُبه؛ بازسازی تصاویر از نگارنده).

Fig. 12: Bone spatulas found in the second-layer structure of Tell Gubeh and similar wooden examples used in pottery making (Registration file of the first season (1977-1980) Reconstruction by the Author).

استقرار مادی تل گُبه نشان می‌دهد که احتمالاً در مناطق شمالی‌تر میان‌رودان، استقرارهای بیشتری از دوره ماد وجود داشته که مورد شناسایی و کاوش قرار نگرفته و یا این‌که در دوره حکومت بعث عراق نادیده گرفته شده‌اند. یکی از این محوطه‌ها که معماری آن قابل مقایسه با تل گُبه است، محوطه تل‌الدیم می‌باشد که در جریان ساخت و آبیگری سد دوکان عراق، واقع در نزدیکی شهر رانیه و شمال منطقه سلیمانیه، در سال ۱۹۵۹ م. و به سرپرستی «عبدالقادر حسن تکریتی» مورد کاوش قرار گرفت و نتایج آن در قالب مقاله‌ای در مجله عربی سومر منتشر شد (حسن‌التکریتی، ۱۹۶۰؛ Curtis, John and Farouk al-Rawi, 2016). دشت رانیه به دلیل حاصلخیزی خاک و منابع آب کافی و نیز قرار داشتن در یکی از راه‌های مهم ارتباطی شمال عراق با فلات ایران، از اهمیت زیادی برخوردار بوده است.

تل‌الدیم به شکل مخروطی، با قطر پایه ۱۲۰ و ارتفاع حدود ۱۴ متر معرف ۱۱ لایه استقرار بدون وقفه، از دوره حسونا تا قرن ششم پیش‌ازمیلاد است. طبقه اول این تپه، معرف استقرار از قرن ششم پیش‌ازمیلاد بوده که بر روی بقایای دوره آشوری قرار گرفته بود. در جریان کاوش این طبقه، بنای منفرد و بزرگی به ابعاد حدود ۲۳×۲۵ متر به دست آمد که تنها ورودی آن در جهت شرقی قرار داشته و بخش‌هایی از حصارهای بیرونی آن از میان رفته بودند (شکل ۶). دیوار یا حصار بیرونی بنا در فواصل معین با پشت‌بندهایی نماسازی شده بودند و در زوایا این پشت‌بندها همانند بنای تل گُبه به هم پیوسته و حالتی برج‌گونه پیدا کرده بودند. در میانه ضلع شرقی حصار ورودی ایوان مانندی قرار داشته که ظاهراً پوشش مسطح آن بر روی دو ستون چوبی قرار می‌گرفته و در طرفین آن دو اتاق کوچک نگهبانی وجود داشته است. در میانه بنا حیاطی به ابعاد هر ضلع حدود ۹/۶۰ متر قرار داشته که راهرویی سنگ‌فرش در کناره جنوبی و شرقی آن وجود داشته و دو پایه‌ستون سنگی، به قطر ۵۸/۵۴ سانتی‌متر در نیمه شمالی آن کشف گردیده که به اعتقاد کاوشگر آن، این بخش از حیاط به دلیل وجود پایه‌ستون‌ها و ادامه پیدا نکردن راهرو سنگ‌فرش در این بخش، سرپوشیده بوده است (همان: ۹۹). پیرامون حیاط، ۱۳ فضای مستطیل‌شکل کوچک و بزرگ شناسایی شده است. مصالح مورد استفاده در بنا خشت و ملات گل بود. خشت‌های اولیه مستطیل‌شکل و به ابعاد ۹×۱۰×۳ سانتی‌متر هم استفاده شده بود (همان: ۹۷). نوع و ابعاد خشت‌های مورد استفاده با انواع آشوری و هخامنشی متفاوت بوده و بیشتر با نمونه‌های مادی (هرچند کوچک‌تر از آن‌ها) قابل مقایسه است. در داخل اتاق‌ها که به نظر می‌رسد توسط آتش‌سوزی بزرگی ویران شده‌اند، خمره‌های ذخیره با بقایای گندم، جو و عدس، بقایای پنج بشقاب مفرغی، دهنه‌اسب مفرغی، قطعات ظروف سفالی و سنگی، دو گل‌میخ مسی یا مفرغی مشابه انواع آشوری به دست آمد. در بررسی‌های سطحی نیز سفال‌های مشابه انواع مادی و هخامنشی شناسایی شده است.

کاوشگر محوطه، استقرار طبقه اول این محوطه را به صورت کلی به قرن ششم پیش‌ازمیلاد و دوره هخامنشی تاریخ‌گذاری کرده و استناد او بیشتر به مشابهت‌های موجود میان دهنه‌اسب، بشقاب‌های مفرغی، پایه‌ستون و تعدادی از سفال‌های مکشوفه با انواع دوره هخامنشی است (همان: ۱۰۰)؛ با این حال، مشابهت‌های معماری و نوع و ابعاد خشت‌ها، تعدادی از سفال‌ها، قرار گرفتن آن بر روی لایه آشوری و زمینه‌های تاریخی، احتمال ساخت بنا در دوره ماد و تداوم استقرار تا دوره هخامنشی را مطرح می‌کند. باتوجه به ویژگی‌ها و پلان معماری، بنای طبقه اول تل‌الدیم به نظر می‌رسد حاکم‌نشینی مربوط به دوره ماد و هخامنشی بوده است.

۵. نتیجه‌گیری

باوجود تلاش منابع بابلی برای کوچک‌شمردن و نادیده‌گرفتن پادشاهی ماد از طریق عدم درج اخبار مربوط به این پادشاهی و استفاده از واژه‌های نسبتاً تحقیرآمیز، مانند اومان-ماندا و گوتیوم، به جای اشاره مستقیم به ماد و پادشاه آن‌که به خوبی توسط زاوادزکی تحلیل شده (ملازاده، ۱۳۹۳: ۴۶-۴۸؛ زاوادزکی، ۱۹۸۸: ۶۸-۱۴۸)، شواهد تاریخی حضور گسترده و قدرتمند ماد در شمال میان‌رودان و شمال سوریه و نیز تنش‌ها و برخوردهای

نظامی متعدد میان این دو قدرت منطقه‌ای را گواهی می‌دهد و ظاهراً برتری نظامی در این میان با مادی‌ها بوده و به همین دلیل در منابع بابلی هیچ اشاره‌ای به پیروزی‌های بابلی بر مادی‌ها نمی‌شود (سنتی که در منابع آشوری نیز وجود داشته است). ضعف و عدم توانایی و احتمالاً شکست بابلی‌ها در بیرون راندن ماد از منطقه نیز به‌طور غیرمستقیم در متون بابلی انعکاس یافته است؛ هم‌چنین به‌نظر می‌رسد در دوره حکومت بعثی عراق نیز علاقه‌ای به ثبت دقیق داده‌های این دوره تاریخی وجود نداشته و اندک موارد منتشر شده مانند تل‌گُبه و تل‌الدیم هم به دوره هخامنشی نسبت داده شده‌اند؛ با این حال، منابع تاریخی، داده‌های زبان‌شناسی، قومی (ملازاده و بیننده، ۲۰۲۵) و داده‌های باستان‌شناسی رو به فزونی، نشان می‌دهد که مادی‌ها علاوه بر حضور مسلط در شمال شرق عراق و شمال سوریه، در مناطق مرکزی میان‌رودان نیز حضور قدرتمند پیدا کرده، به‌گونه‌ای که پادشاه بابل مجبور شده، نزدیک در مناطق شمالی پایتخت خود و برای جلوگیری از حملات مادی‌ها اقدام به ساخت تأسیسات دفاعی مستحکم و فوق‌العاده (ازجمله دیواره دفاعی حدفاصل دو رودخانه دجله و فرات) بکند. در چنین شرایطی طبیعی است مادی‌ها هم در نزدیکی مرزهای بابل پایگاه‌ها و استقرارهایی داشته باشند. تل‌گُبه در منطقه حمیرین با موقعیت مساعد زیستی، استراتژیکی و تدافعی (واقع شدن آن در محل نزدیک به تقاطع دو رودخانه دباله و نارین) و هم‌چنین دسترسی به جاده ارتباطی فلات ایران و منطقه کوهستانی زاگرس، می‌تواند یکی از پایگاه‌های استقرار مهم ماد در برابر مرزهای بابل بوده باشد.

ویژگی‌های معماری طبقه دوم استقرار تل‌گُبه از نظر پلان، خشت‌های مورد استفاده، عناصر و جزئیات معماری که تمایز آشکاری با ویژگی‌های معماری آشور و بابل دارد، این استقرار را با معماری مادی فلات ایران مرتبط می‌سازد. برخلاف تاریخ‌گذاری دوره هخامنشی که توسط فوجی (باستان‌شناس ژاپنی) صورت گرفته، شواهد نشان می‌دهد که تنها بخشی از الحاقات، ازجمله دیوار پیرامونی صفه که در ساخت آن از خشت‌های استاندارد دوره هخامنشی استفاده شده و احتمالاً استقرار فرعی که در داخل راهرو صورت گرفته، مربوط به دوره هخامنشی است و استقرار اصلی به احتمال زیاد مربوط به دهه‌های پایانی پادشاهی ماد (۵۸۰ تا ۵۵۰ پ.م.) است. متأسفانه از استقرار اصلی موارد فرهنگی قابل توجهی به دست نیامده و آن‌چه که یافت شده به‌نظر می‌رسد مربوط به استقرار فرعی باشد که بعد از متروک شدن و شاید آتش‌سوزی ساختمان مرکزی شکل گرفته است. مواد فرهنگی به دست آمده، شامل: سفال، اشیای گلی و استخوانی، هرچند با مواد فرهنگی نوشیجان قرابت دارند و می‌توانند در کنار قرابت معماری تأیید بر مادی بودن استقرار باشند؛ موارد مشابهی در دوره‌ها و مناطق دیگر نیز دارند. شواهد تکمیلی به دست آمده از تل‌الدیم در رانیه و حوضه زاب کوچک در شمال و احتمالاً گوردخمه قیزقاپان در منطقه جنوبی‌تر سلیمانیه، نشان می‌دهند حضور مادی‌ها در منطقه صرفاً نظامی و سیاسی نبوده، بلکه آن‌ها در منطقه استقرار بلندمدت پیدا کرده و سنت‌های معماری، فرهنگی و هنری خود را در منطقه گسترش داده و تاحدودی آن‌را جایگزین سنت‌های آشوری منطقه کرده بودند. باتوجه به موقعیت و ویژگی‌های معماری، تل‌گُبه پایگاهی مستحکم در کنار مرزهای جنوبی ماد و تل‌الدیم محل استقرار حاکم محلی و طبیعتاً گوردخمه قیزقاپان هم آرامگاه حاکمان محلی ماد بوده است.

سپاسگزاری

در اینجا لازم می‌دانم از آقای علی سلمان و عبود هیثم (کارشناسان ارشد وزارت فرهنگ، گردشگری و آثار باستانی عراق) به جهت در دسترس قرار دادن تصویر صورت جلسه اشیای تل‌گُبه و نیز اسکن و ارسال گزارش و اسناد موجود کاوش‌های هیأت ژاپنی در عراق و هم‌چنین دکتر احمد کوهزاد (باستان‌شناس و هیأت علمی دانشگاه سلیمانیه عراق) به جهت ارسال اطلاعات محوطه الدیم رانیه کمال سپاسگزاری را داشته باشم.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی یا انتشار این مقاله ندارد.

کتابنامه

- استروناخ، دیوید؛ و رف، مایکل، (۱۳۹۰). نوشیجان ۱: بناهای بزرگ دوره ماد. ترجمه کاظم ملازاده، همدان: دانشگاه بوعلی‌سینا.
- استروناخ، دیوید، (۱۳۷۹). پاسارگاد. ترجمه حمید خطیب شهیدی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- حسن‌التکرتی، عبدالقادر، (۱۹۶۰). حفريات تل الدّیم (فی حوض دوکان). سومر، الجزء الاول و الثاني، الجلد السادس عشر، ۹۳-۱۱۰ (به عربی).
- دیاکونف، ام.، (۱۳۷۱). تاریخ ماد. ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- علی‌یف، اقرار، (۱۳۹۲). پادشاهی ماد. ترجمه کامبیز میربها، تهران: ققنوس.
- کرفتر، فردریش (۱۳۸۸). طرح‌های بازسازی تخت جمشید. ترجمه فرانک بحرالعلوم، تهران: بنیاد پژوهشی پارسه-پاسارگاد.
- گزنفون، (۱۳۵۲). لشکرکشی کوروش کوچک: بازگشت ده هزار نفر. ترجمه وحید مازندرانی، تهران: ابن‌سینا.
- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۸۹). کاوش‌های محوطه باستانی ازبکی: جلد اول هنر و معماری. تهران: اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان تهران.
- ملازاده، کاظم؛ و محمدیان منصور، صاحب، (۱۳۹۰). «مطالعه و معرفی شیوه بدیع طاق‌زنی دوره ماد در تپه نوشیجان ملایر». مطالعات باستان‌شناسی، ۳(۲): ۱۴۸-۱۲۹.
- ملازاده، کاظم، (۱۳۹۳). باستان‌شناسی ماد. تهران: سمت.
- هینتس، والتر، (۱۳۸۸). داریوش و پارس‌ها. ترجمه عبدالرحمن صدیبه، تهران: امیر کبیر.

References

- Adams, R. McC., (1965). *Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Almasi, T., Motarjem, A. & Mollazadeh, K., (2017). "Tepe Yalfan: A Newly-Found Iron Age III site on the Hamedan Plain". *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists*, 3(6): 61-71. <http://journal.soia.org.ir/50-tepe-yalfan-a-newly-found-iron-age-iii-site-on-%E2%80%8Ethe-hamedan-plain.html>
- Boucharlat, R. et al., (2005). "The Citadel of Ulug Depe and the Iron Age Archaeological Sequence in Southern Central Asia". *Iranica Antiqua*, 40: 479-514. <https://doi.org/10.2143/IA.40.0.583223>
- Curtis, J., (2003). "The Assyrian Heartland in the Period 612-539 BC.". in: *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*, (Lanfranchi, G.B and others)eds. Padova: 157-167.
- Curtis, J., (2014). *Nush-i jan III: The small finds*. Kazem mollazadeh, Bu-Ali Sina University, Hamedan (In Persian).
- Curtis, J. & al-Rawi, F., (2016). "The Achaemenid Period Occupation at Tell ed-Daim in Iraqi Kurdistan". in: *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*, Edited by Konstantinos Kopanias and John MacGinnis, Holywell Press, Oxford: 57-64. <https://doi.org/10.2307/j.ctvxrq0m8.11>

- Diakonoff, I. M., (1992). *The History of Media*. translated by Karim Keshavarz, Tehran, Scientific and Cultural Publications, 2nd edition. (In Persian)
- Excavations in Iraq. (1979). *Iraq*, 41(2): 172. <https://doi.org/10.1017/S0021088900005052>
- Fujii, H., (1981). *Preliminary Report of Excavations at Gubba and Songor: Hamrin, Al-Rafidan 2*. Tokyo. (in Japanese, Arabic and English)
- Hassan al-Takrity, A.-Q., (1960). "Excavations at Tell al-Dim (in the Dukkan Basin)". *Sumer*, Part One and Two, 16: 93-110 (In Arabic).
- Hinz, V. W., (2009). *Darius Und Die Perser: Eine Kulturgeschichte Der Achameniden*. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Hunt, A. M. W., (2015). *Palace Ware Across the Neo-Assyrian Imperial Landscape: Social Value and Semiotic Meaning*. Brill Academic Pub. <https://doi.org/10.1163/9789004304123>
- Jursa, M., (2003). "Observations on the Problem of the Median 'Empire' on the Basis of Babylonian Sources". in: *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*, Lanfranchi, G. B et al. (eds), Padova: 169-178.
- Goff, M. C., (1977). "Excavations at Babajan, the architecture of the east mound, levels I & II". *Iran*, XV: 130-140. <https://doi.org/10.2307/4300567>
- Goff, M. C., (1978). "Excavations at Babajan: the pottery and metal from levels I & III". *Iran*, XVI: 29-65. <https://doi.org/10.2307/4299647>
- Gopnik, H., (2011). "The Median Citadel of Godin period II". in: *The high road: the history of Godin Tepe Iran*, ed by H .Gopnik and M. Rothman, Mazda: 285-364
- Krefter, F., (2009). *Persepolis Rekonstruktionen*. translated by F Bahrololumi, Tehran, Parseh-Pasargad Research Foundation. (In Persian)
- Lanfranchi, G., Roaf, M. & Rollinger, R., (eds.). (2003). *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. Printed by Centro Copia Stecchini, Via S. Soia 58, I-35121, Padova
- Lecomte, O., (2013). "Activités archéologiques françaises au Turkménistan". in: *L'archéologie française en Asie Centrale*, edited by: J. Bendezu-Sarmiento, 165-190.
- Liverani, M., (2003). "The Rise and Fall of Media". in: Lanfranchi, Roaf, and Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia, Padua*, 1-12
- Majidzadeh, Y., (2010). *Excavations of the Ancient Site of Ozbaki: Vol. 1 Art and Architecture*. Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism General Office of Tehran Province. (In Persian)
- Mollazadeh, K. & Mohammadian Mansoor, M., (2012). "Study and Introduction of Novel Arch- Construction Method During Median Period in the Nush-I Jan Tepe Malleyr". *Journal of Archaeological Studies*, 3(2): 129-148 (In Persian). https://jarcs.ut.ac.ir/article_28859.html
- Mollazadeh, K., (2014). *Median Archaeology*. Tehran, Samt.
- Mollazadeh, K. & Binandeh, A., (2025). "The Western Territory of the Median Kingdom and Its Correspondence with the Western Extent of the Kurdish Tribes". *Journal of Sulaimani University(Zankoy Sulaimani)*, Part B, 24: 645-668.
- Naseri, R., Malekzade, M. & Naseri, A., (2016). "Gunespan: A Late Iron Age Site in the Median Heartland". *Iranica Antiqua*, 51: 103-139. <https://doi.org/10.2143/IA.51.0.311783>.

- Novotny, J. & Weiershäuser, F., (2024). “The Royal Inscriptions of Nabopolassar (625–605 BC) and Nebuchadnezzar II (604–562 BC)”. *Kings of Babylon*, Part 1, Eisenbrauns, University Park, Pennsylvania.
- Parpola, S. & Porter, M., (2001). *Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrian Period*. Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Roaf, M., (2003). “The Median Dark Age”. in: *Continuity of Empire(?): Assyria, Media, Persia*, Lanfranchi, Roaf, and Rollinger(eds.): 13-22.
- Roaf, M., (2008). “Medes beyond the borders of modern Iran”. *Bastanpazhuhi (Persian journal of Iranian studies)*, 3 (6): 9-11.
- Stronach, D., (2000). *Pasargadae*. Trans. by Hamid Khatib Shahidi, Tehran: Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Stronach, D. & Roaf, M., (2011). *Nush-Ijan I: The Major Buildings of the Median Settlement*. Trans. by Kazem Mollazadeh, Hamedan: Bu-Ali Sina University (In Persian).
- Tuplin, C., (2004). “Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion?”. *West & East*, 3 (2): 223-251. https://doi.org/10.1163/9789047405870_002
- Xenophon, (1973). *The Campaign of Cyrus the Younger: The Return of Ten Thousand*. A. Vahid Mazandarani, Tehran, Ibn Sina (In Persian).
- Zawadzki, S., (1988). *The fall of Assyria and Median, Babylonian Relations in Light of the Nobopolassar Chronicle*. Puznan.
- Weiershäuser, F. & Novotny, J., (2020). “The Royal Inscriptions of Amēl-Marduk (561–560 BC), Neriglissar (559–556 BC), and Nabonidus (555–539 BC)”. *Kings of Babylon*, 2, Eisenbrauns, University Park, Pennsylvania. <https://doi.org/10.1515/9781646021178>
- <https://assyriologia.fi/publications/28/2/2025>